

הפנתאון הנעלם: הניסיון להקים אתר קבורה לגדולי הרוח של האומה בעשור הראשון למדינה

קובי כהן־הטב

תקציר

במאמר זה אני עוסק בניסיון להקים פנתאון לגדולי הרוח של העם היהודי בהר המנוחות בירושלים בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. אני בוחן את הרעיון להקים במקום אתר קבורה ממלכתי לאנשי רוח – סופרים, משוררים והוגי דעות – שישמש מוסד זיכרון לאומי, כמו פנתאונים לגדולי התרבות במדינות אחרות, למשל 'פינת המשוררים' בווסטמינסטר אבי בלונדון. הניסיון לא עלה יפה. היוזמה הייתה ביטוי של שאיפה להנציח את תרומתם של אנשי רוח, בהם פרץ סמולנסקי, אברהם שלום יהודה, נפתלי הרץ אימבר, צבי הרמן שפירא ויוסף קלוזנר לעיצוב הזהות הלאומית הצייונית. בשלב הראשון נבחנה האפשרות להקים פנתאון במערת ניקנור בהר הצופים, אך זו ננטשה בעקבות התנגדות מוסדות האוניברסיטה ובשל שינויי גבולות במלחמת העצמאות. לאחר הקמת המדינה שימש הר הרצל אתר קבורה ממלכתי לפוליטיקאים וחללים, ולצדו, על פסגת הר המנוחות, הוקצתה חלקה ייחודית לגדולי הרוח.

במאמר אני מציין ארבעה גורמים עיקריים לכישלון: בעיות משפטיות וביורוקרטיות; עימותים אידאולוגיים שעניינם הזיקה בין דת למדינה; תחרות מצד פנתאונים קיימים כמו הר הרצל, בית העלמין בכינרת ובית העלמין הישן בתל אביב ברחוב טרומפלדור; ומעמד המשני של אנשי הרוח בשנותיה הראשונות של המדינה. אמנם הרעיון נזנח, אך בחלקה שיועדה לזה בהר המנוחות קבורים יקירי ירושלים. פתרון מקומי זה סיפק הכרה מצד העיר, אך לא הכרה ממלכתית.

אראה אפוא כיצד מאבקים מוסדיים וחברתיים משקפים את המתח בין הזיכרון הקולקטיבי לזיכרון הממלכתי וכיצד שיקף גורלם של אנשי הרוח את מעמדם בתרבות הלאומית של התקופה.

מילות מפתח: הר המנוחות, חברות קדישא, ירושלים, לאומיות, פנתאון, קבורה

הקמת פנתאון לגדולי הרוח של אומה היא מפעל שמביא לידי ביטוי שאיפה נעלה לעצב את הזיכרון הקולקטיבי, אך לעתים השאיפה הזאת נתקלת בקשיים, ואלה מדגישים את המתח בין היסטוריה לזיכרון. ההיסטוריה מבקשת לתעד את העבר כמו שהתרחש, ואילו הזיכרון הקולקטיבי נבנה מתוך בחירה מודעת – לעתים בררנית – של דמויות וסיפורים אשר משקפים את הערכים והשאיפות של החברה בעת נתונה. אנדרטאות ומצבות בנוף הן ביטוי חומרי לזיכרון הקולקטיבי, המנציח אירועים ודמויות שבחירה הקהילה לשמר

בתודעתה. מרחבי הנצחה אלה מתפתחים לעתים לכדי פנתאונים, מבנים מפוארים לזכרם של גיבורי האומה, לוחמיה ואנשי הרוח שלה, אשר משמשים מקדשי זיכרון קולקטיבי ומאפשרים לחברה לספר לעצמה את סיפורה תוך כדי עיצוב מדרג ברור של מי ראוי להיזכר ואיך. הניסיון להתחקות על תהליך הקמתו של פנתאון חושף את הקשיים הטמונים בבחירות האלה: מי ראוי להיכלל בהיכל התהילה הלאומי ואם הוא ייועד למנהיגים ולממלאי משימות לאומיות בלבד או גם לאנשי רוח והוגים, וכיצד אפשר לגשר בין נרטיבים שונים, לעתים סותרים. התחקות על השאלות הללו חושפת לא רק את השאלה של ייצוג העבר אלא גם את הדינמיקה ומאבקי הכוח בעיצוב הזהות המשותפת לעתיד.

ככל הנראה הפעם הראשונה שנשמעה קריאה בתנועה הציונית להקמת פנתאון לכבודו של מנהיג ציוני הייתה במושב הוועד הפועל הציוני המורחב שהתכנס בברלין באוקטובר 1925. הישיבה עסקה בדרכים למימוש צוואתו של הרצל להיקבר בארץ ישראל, והוצע בה 'לקבוע בארץ-ישראל מקום שיהיה כעין "פנתאון" לאומי, ושם יהיו קבורים גדולי האומה שהקריבו את חייהם לעבודת גאולתה ותחייתה'.¹

תהליך הקמת הפנתאון הלאומי החל להתבהר זמן קצר לאחר הקמת המדינה, באוגוסט 1949, עם העלאת עצמותיו של הרצל ארצה וקבורתו בהר שקיבל את שמו. הטקס שהתקיים שם והבאת ארונו של חוזה המדינה למדינת ישראל החדשה הניחו בדיעבד את היסודות לפנתאון המרכזי של תנועת הלאום הציונית. עם הזמן נקברו בהר הרצל נשיאי התנועה הציונית, נשיאי ישראל, יושבי ראש הכנסת ושרים שהלכו לעולמם, ובו בזמן התפתח בו בית קברות צבאי, הוקמו בו אנדרטאות ונקברו בו חללי פעולות איבה. כל אלה העצימו את חשיבות המקום בתור מוקד לאומי והמחישו את השלבים בתהליך בחירת המקום, עיצובו ועשייתו סמל קולקטיבי.

במאמר שלפנינו אני מתמקד בתופעה רחבה של קברים ובתי קברות שבמשך השנים זכו למעמד לאומי מקודש – רשמית או אף בדרך עממית, מאולתרת – והוא המקרה של פנתאון גדולי הרוח בהר המנוחות שבירושלים.

המחקר הקיים קבע כי עוד בתקופה שקדמה להקמת המדינה התאמצה התנועה הציונית לכבד את זכרם של אישים ציונים בארץ. עמוס רון בחן את בית הקברות בכינרת, ששימש מקום קבורה לדמויות מפתח בתנועה הציונית ובתרבות הישראלית המתהווה, ומצא שהוא היה לפנתאון שמשקף את האתוס החלוצי היהודי והסוציאליסטי של תקופת היישוב.² ברברה מאן ומעוז עזריהו חקרו את בית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב, הידוע גם בשם בית הקברות הישן של תל אביב ומצאו שמשנות העשרים הוא מעין מוזאון פתוח להיסטוריה של העיר תל אביב ושל התנועה הציונית, שכן טמונות בו רבות מהדמויות

1 'אספת הוועד הפועל הגדול בברלין', *העולם*, 6.10.1925, עמ' 862.

2 Amos Ron, 'A Rachel for Everyone: The Kinneret Cemetery as a Site of Civil Pilgrimage', in: Alberdina Houtman, M.J.H.M. Poorthuis, and Joshua Schwartz (eds.), *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity*, Brill, Leiden 1998, pp. 349-359

המרכזיות בתולדות היישוב היהודי, תל אביב והתנועה הציונית כמו אחד העם, חיים נחמן ביאליק, מאיר דיזנגוף ומשה שרת.³

בשנים שקדמו להקמת המדינה שלחה גם התנועה הלאומית הפלסטינית את ידה בניסיון לעצב פנתאון לאומי: יצחק רייטר ומעוז עזריהו בחנו את יוזמת הערבים להקים פנתאון בשנות השלושים בהר הבית בכוונה לְמַצֵּב את ירושלים ואת הר הבית בתור יעדי פולחן ומרכזי כובד פאן-אסלאמיים. במחקרם הם מצאו שהיה זה חלק מהמאמץ לבסס את מעמדו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני כמנהיג הבולט של החברה הערבית-פלסטינית בארץ ישראל באותה העת.⁴ יאיר שפירא בחן את הניסיון של מנחם אוסישקין ליצור פנתאון ציוני ראשון בירושלים, במערת ניקנור בהר הצופים. על פנתאון זה ארחיב בהמשך הדברים.⁵ בספרות המחקר העוסקת בתהליכי הזיכרון וההנצחה בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה בולטים מחקריו של מעוז עזריהו, העוסק בהרחבה בייחודו של הר הרצל כאתר קבורה לאומי וזיהויו כפנתאון הלאומי המרכזי של ישראל,⁶ בייחוד משום שהתפתח בו בית קברות צבאי על מדרונות ההר,⁷ וכן מחקר על הטקס המסורתי שנערך בהר לציון פתיחת אירועי יום העצמאות ונודעה לו חשיבות עליונה במערך הטקסים של הריבונות הישראלית.⁸ דורון בר שם במחקריו את הדגש על קבורתם מחדש של אנשי שם בארץ

3 Barbara Mann, 'Modernism and the Zionist Uncanny: Reading the Old Cemetery in Tel Aviv', *Representations*, 69 (2000), pp. 63-95; מעוז עזריהו, מקום לזיכרון: לתולדות כינונו של פנתאון לאומי בבית העלמין הישן בתל אביב בתקופת היישוב, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015.

4 מדובר בקבורה בירושלים של המנהיג ההודי-מוסלמי מוחמד עלי ג'והר, שמת בלונדון ב-4.1.1931 ונטמן כשלושה שבועות אחרי כן בחלקת קבורה שהוכנה במיוחד למטרה זו במתחם הר הבית (אל-חרם אל-שריף). היוזמה לכך הייתה של חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי הגדול של ירושלים וראש המועצה המוסלמית העליונה. הצעד שעשה המופתי בכיוון זה אחרי כן היה קבורת השריף אל-חוסין אבן-עלי, ראש השושלת האשמית, ביוני 1931, קרוב לקברו של מוחמד עלי. להרחבה ראו: מעוז עזריהו ויצחק רייטר, גאופוליטיקה של יצירת פנתאון: קבורתו של מוחמד עלי באל-חרם אל-שריף/הרי-הבית, 1931, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2015; להרחבה על השינוי של הפנתאון בהר הבית ממקום קבורה כלל-אסלאמי לפנתאון לאומי פלסטיני, שניתנה בו עדיפות למשפחת חוסייני, ראו: Yitzhak Reiter, 'Pantheonizing the Jerusalem Haram: From Pan-Islamic to a National Palestinian Pantheon', *Middle Eastern Studies*, 55, 1 (2019), pp. 9-74.

5 יאיר שפירא, 'מערת ניקנור בהר הצופים: הפנתאון שקדם להר הרצל', ארץ-ישראל, 28 (2007), עמ' 462-454.

6 Maoz Azaryahu, 'Mount Herzl: The Creation of Israel's National Cemetery', *Israel Studies* 1, 2 (Fall 1996), pp. 46-74; מעוז עזריהו, מיצוב הזיכרון: אסופת מחקרים (א), מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2018, עמ' 91-135.

7 הנ"ל, במותם ציון: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות, היחידה להנצחת החייל, אגף משפחות והנצחה, משרד הביטחון, תל אביב 2012.

8 עוד על כך ראו: Don Handelman and Elihu Katz, 'State Ceremonies of Israel: Remembrance Day and Independence Day', in: Don Handelman (ed.), *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, Cambridge University Press,

ישראל בתקופת היישוב ובשני העשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה, ובתוך כך עסק בהעלאת עצמותיו של הרצל לארץ והשיח הציבורי על אודות מקום הקבורה הראוי לו, בחינת תהליך עיצובו ובנייתו של קבר הרצל עצמו⁹ ושל מנהיגים ציונים אחרים שנקברו בהר בשנית.¹¹ תשומת לב ניתנה במחקר גם להיכל הזיכרון, תוספת עכשווית למכלול ההנצחה בהר הרצל, שאמנם אינו אתר קבורה, אך הוא ממלא תפקיד סמלי דומה לפנתאון בהנצחת חללי מערכות ישראל.¹² מחקרים לא מעטים נכתבו גם על אתר יד ושם, הסמוך להר הרצל ומשמש פנתאון סמלי לקורבנות השואה, המשלב את הנרטיב היהודי-לאומי בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.¹³

הקצאת הר הרצל למנוחת עולמם של מנהיגי התנועה הציונית זרזה את ההחלטה לנסות להקים גם פנתאון לגדולי הרוח של האומה בחלק הגבוה של גבעת שאול, המכונה גם הר המנוחות, שהיה בית הקברות המרכזי במערב ירושלים בראשית שנות החמישים. סקירת המחקר מלמדת שכמעט לא ניתנה בו תשומת לב לניסיון להקים בירושלים גם פנתאון שישמר את המורשת הרוחנית של התנועה הציונית ויציג את התרומה של אנשי הרוח להצלחתה של הלאומיות היהודית-הציונית ולהקמתה של מדינת ישראל.¹⁴ מטרתו במאמר זה היא אפוא לנתח את הנסיבות השונות שהביאו לכך שהפנתאון לגדולי הרוח של האומה למעשה לא הוקם, ולמעט כמה קברים שנכרו בחלקה שהוקצתה לכך, הרעיון לחלקה שתיוחד לגדולי הרוח של האומה הלך והתפוגג.

במאמר שלושה חלקים עיקריים: בחלק הראשון מוצג ניתוח של התפתחות המונח 'פנתאון' – מהאטימולוגיה היוונית המקורית עד התגבשותו כמוסד לאומי מודרני להנצחת אישים דגולים בעולם; חלקו השני של המאמר עוסק בהנחת היסודות ובהתפתחות רעיון הפנתאון הלאומי היהודי בירושלים. בחלק זה אנתח גם את יוזמתו של מנחם אוסישקין

Cambridge 1990, pp. 191-233; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1995.

9 דורון בר, *אידאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם באדמת ארץ ישראל 1904-1967*, מאגנס, ירושלים 2015, עמ' 18-25.

10 מיכל נאורי-ורניק ודורון בר, 'התחרות לתכנון קבר הרצל ועיצוב הר הרצל', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 144 (תמוז תשע"ב), עמ' 107-136.

11 אחד הידועים מהם היה קבורתו בשנית של זאב ז'בוטינסקי בהר. ראו: בר, *אידאולוגיה ונוף סמלי*, עמ' 119-153.

12 אודי לבל וזאב דרורי, 'מוזכרון לשכול: מקרה כישלון מיזם "הר איתן" והחלפתו ב"היכל הזיכרון הלאומי": הוויקטימיזציה (קורבניות) כבסיס הסולידריות הישראלית', בתוך: משה רחימי (עורך), *יהדות בעידן המודרנה*, מכללת אורות ישראל, אלקנה ורחובות 2018, עמ' 145-172.

13 מולי ברוג, *יד ושם – למי?: המאבק על דמותו של הר הזיכרון*, כרמל ואוניברסיטת בר-אילן, רמת גן וירושלים 2019; דורון בר, *הר הזיכרון: אתגר הנצחת השואה והגבורה בידי ושם, 1942-1976*, יד ושם, ירושלים 2024.

14 דורון בר בחן בקצרה את הקמת הפנתאון מנקודת המבט של קבורתם בשנית של כמה מאנשי שם בתנועה הציונית, ראו: דורון בר, "פנתאון האומה" בהר המנוחות', *עתמול*, 228 (2013), עמ' 32-35.

להקים פנתאון במערת ניקנור בהר הצופים בשנות השלושים ואת הקשרה למעבר הפרדיגמטי של הפנתאון להר הרצל לאחר הקמת המדינה; בחלקו השלישי והעיקרי של המאמר אשחזר ואנתח את הניסיון להקים לאחר הקמת המדינה פנתאון לגדולי הרוח של האומה בהר המנוחות ואתאר מה קרה הלכה למעשה.

פנתאון – הגדרה, משמעות וההתפתחות בעולם

המונח 'פנתאון' (Pantheon) מקורו ביוונית עתיקה, ומשמעותו המילולית 'כל האלים' או 'של כל האלים'. מבחינה אטימולוגית, המונח מתייחס למקדש או מבנה שמיוחד לכלל האלים של תרבות או דת מסוימות.¹⁵ הדוגמה הארכיטקטונית המפורסמת ביותר היא הפנתאון ברומא, שנבנה במאה השנייה לספירה, בתקופת שלטונו של הקיסר אדריאנוס.¹⁶ פנתאון בהקשר של מקום קבורה לאומי מייצג התפתחות סמנטית מהמשמעות האטימולוגית המקורית. התפתחות זו משקפת תהליך של חילון והלאמה של מונח דתי קדום.¹⁷ הרעיון המודרני של הפנתאון בתור מוסד לאומי להנצחת אישים דגולים התגבש בצרפת במאה ה-18, כחלק מן האידאולוגיה של הנאורות ובעקבות המהפכה הצרפתית.¹⁸ מוסד זה מגלם את הרעיון של זיכרון קולקטיבי ומורשת לאומית מעוצבת.¹⁹ מבחינה ארכיטקטונית ופונקציונלית, פנתאוונים לאומיים מאופיינים במבנים מונומנטליים או במקום משכנם: אתרים בעלי חשיבות היסטורית, אשר משמשים מקום קבורה או הנצחה לדמויות מפתח בנרטיב הלאומי.²⁰ אמות המידה לבחירת האישים הראויים להיקבר בפנתאון משקפות את הערכים והאידיאלים הדומיננטיים בחברה נתונה.²¹

- James A. H. Murray et al. (eds.), *The Oxford English Dictionary*, 7, Clarendon Press, 15
Oxford 1961, p. 430; Mary Beard, John North, and Simon Price, *Religions of Rome*, 1:
A History, Cambridge University Press, Cambridge 1998, p. 257; Simon Hornblower,
Antony Spawforth, and Esther Eidinow (eds.), *The Oxford Classical Dictionary* (4th
edition), Oxford University Press, Oxford 2012, pp. 1075-1076
- Tod A. Marder and Mark Wilson Jones (eds.), *The Pantheon: From Antiquity to the* 16
Present, Cambridge University Press, Cambridge 2015
- Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, 17
Routledge, London and New York 2009
- Mona Ozouf, 'Le Panthéon: L'École normale des morts', in: Pierre Nora (ed.), *Les* 18
lieux de mémoire. La République, Gallimard, Paris 1984, pp. 139-166
- Pierre Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations*, 19
26 (1989), pp. 7-24
- Richard Wrigley and Matthew Craske (eds.), *Pantheons: Transformations of a* 20
Monumental Idea, Ashgate, Aldershot, Hants, UK 2004
- Avner Ben-Amos, *Funerals, Politics, and Memory in Modern France, 1789-1996*, 21
Oxford University Press, Oxford 2000

תופעת הפנתאונים הלאומיים התפשטה ברחבי העולם, וכל מדינה אימצה והתאימה את הדגם לצרכיה התרבותיים והפוליטיים הייחודיים. דוגמאות בולטות הן הפנתאון בפריז, הפנתאון הלאומי בליסבון וכנסיית הווסטמינסטר אבי (Westminster Abbey) בלונדון.²² בווסטמינסטר אבי מעניין במיוחד אזור שמכונה פינת המשוררים (Poet's Corner), המשמש מתחם הנצחה וקבורה חשוב לדמויות מופת בספרות ובתרבות האנגלית, דוגמת ויליאם שייקספיר, צ'רלס דיקנס, רודיארד קיפלינג ורבים אחרים. זהו אתר הנצחה סמלי להם, ובו קשת רחבה של צורות הנצחה – מקברים עד לוחות זיכרון ותבליטים אמנותיים. חשיבותו של המתחם חורגת מהיותו אתר קבורה גרדא; הוא ביטוי מוחשי לתפיסת הפנתאון הלאומי-תרבותי, מוסד שמעניק הכרה והוקרה ממסדית ליוצרים שתרמו לעיצוב הזהות התרבותית הבריטית ומשמש השראה לדגמים דומים של הנצחה תרבותית לאומית ברחבי העולם.²³ הקשר בין פינת המשוררים בלונדון ובין הרעיון להקים פנתאון לגדולי הרוח של האומה בירושלים ברור – להקים מוסד שמנציח אישים בעלי חשיבות תרבותית ולאומית וישמש אתר עלייה לרגל ומקום אשר מחזק את הזהות הלאומית והתרבותית.

מלבד תפקידם של פנתאונים לאומיים כמקום קבורה, הם משמשים סמלים לאומיים רבי-עוצמה וזירות לטקסים ממלכתיים. הם משמשים מוקדים לגיבוש זהות לאומית והם כלי להנחלת נרטיבים היסטוריים, ובכך ממלאים תפקיד מרכזי בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי ובהבניית המורשת התרבותית של האומה.²⁴ על כל אלה יש להוסיף כי בהקשרים מודרניים התרחב המונח 'פנתאון' גם לשימוש מטפורי, והוא מתאר קבוצה או אוסף של דמויות מכובדות או מפורסמות בתחום מסוים.²⁵

מהר הצופים להר הרצל – צעדים ראשונים במימוש רעיון הקמתו של הפנתאון הלאומי בירושלים

הרעיון כי הר הצופים, מקום משכנה של האוניברסיטה העברית בירושלים, אשר הייתה אחד המוסדות החשובים שייסדה התנועה הציונית בארץ, ישמש מקום אפשרי לקבורה של

Stephen Legg, 'Contesting and Surviving Memory: Space, Nation, and Nostalgia in Les Lieux de Mémoire', *Environment and Planning D: Society and Space*, 23, 4 (2005), pp. 481-504

Thomas A. Prendergast, *Poetical Dust: Poets' Corner and the Making of Britain*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015

John R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Princeton 1994; Lily Kong, 'Cemeteries, Columbaria, Memorials and Mausoleums: Narrative and Interpretation in the Study of Deathscapes in Geography', *Australian Geographical Studies*, 37, 1 (1999), pp. 1-10

'Pantheon', in: Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/pantheon> (אוחזר ב־9.6.2025).

ההנהגה הציונית, עלה כנראה לראשונה בראשית 1933, בכינוס של הנהלת התנועה הציונית שעסק בקידום העלאת עצמות הרצל לארץ.²⁶ אחד האישים הראשונים שניסה לממש את רעיון הקמת פנתאון לאומי בארץ ישראל היה מנחם אוסישקין, שעמד בראש קרן קיימת לישראל. אוסישקין הכיר את החשיבות שיש לפנתאון בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי של אומה ובהבניית מורשתה התרבותית ושאל לייחד מקום בירושלים לקבורת אנשי שם יהודים. הוא הציע את מערת ניקנור – מערת קבר משפחתית משלהי ימי הבית השני, אשר נחשפה בהר הצופים בשנת 1902 וזוהתה כמקום קברו של ניקנור מאלכסנדרייה.²⁷ באותו הזמן החליטו השלטונות באודסה לסגור את בית הקברות היהודי הישן שם ולבנות מעליו מבנים חדשים. בבית הקברות הזה היה טמון יהודה לייב פינסקר, שנפטר בשנת 1891. פינסקר היה רופא, הוגה דעות ופעיל לאומי יהודי, יליד פולין, מראשי תנועת חיבת ציון ומאבות הציונות. ספרו הידוע **אוטואמנציפציה!**, שפורסם בשנת 1882,²⁸ היה אחד החיבורים הראשונים שהצביע על הצורך של העם היהודי לקחת את גורלו בידו לטובת תחייתו בארץ משלו.²⁹ כאמור, הרעיון להסב את קבר ניקנור לפנתאון לאומי-ציוני עלה בראשו של אוסישקין בשנת 1934, בעקבות האפשרות שעצמות פינסקר יועלו לארץ ישראל. אוסישקין, תלמידו המובהק של פינסקר, פנה לנשיא האוניברסיטה העברית בירושלים אז יהודה לייב מאגנס, בהצעה לקבור את פינסקר בהר הצופים, במערת ניקנור. מאגנס, שנענה להצעה, קיווה שקבורת פינסקר תחזק את מעמדה של האוניברסיטה, לא רק כמוסד אקדמי אלא מוקד ציוני סמלי של ירושלים ואולי של הארץ כולה.³⁰

- 26 המזכיר הכללי של הנהלת התנועה הציונית אל הנהלת הסוכנות היהודית, לונדון, 16.1.1933, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S25/1355.
- 27 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קרן קיימת לישראל, 2.7.1934, שם, kk15/6083; שפירא, 'מערת ניקנור', עמ' 454-462; על התגלית הארכאולוגית במערת ניקנור ושיוכה של המערה למשפחת ניקנור מאלכסנדרייה, אשר תרמה את אחד השערים לעזרה בבית המקדש שבנה הורדוס ראו: עמוס קלוזר ובוועז זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2003, עמ' 96-99 המוקדשות שם; יהושע בן-אריה, ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט: שכונות, בתים, אנשים, ג, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2011, עמ' 1728-1730.
- 28 יהודה לייב פינסקר, **אבטואמנציפציה: קול קורא אל בני עמו** (תרגום מגרמנית אחד העם), דביר, תל אביב תשל"ו.
- 29 שלמה אבינרי, **הרעיון הציוני לגוניו**, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 89-99; גדעון שמעוני, **האידיאולוגיה הציונית**, מאגנס, ירושלים תשס"ג, עמ' 28-35; Steven J. Zipperstein, 'Representations of Leon Pinsker's Leadership (and Failure) in Russian Zionism: Picturing Leon Pinsker', in: Jehuda Reinhartz and Anita Shapira (eds.), *Essential Papers on Zionism*, New York University Press, New York 1996, pp. 191-209.
- 30 יהודה ליב מאגנס לנורמן בנטוויץ', 23.10.1941, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ארכיון מאגנס, P3/2383. מצוטט בתוך: שפירא, 'מערת ניקנור'. מכאן אחת ההשערות היא שיחסו של מאגנס לעניין באותה העת היה גם על רקע הניסיונות שלו להרחיב ולבסס את תחום אחוזת הקבר של משפחת בנטוויץ', שנפתחה סמוך לאוניברסיטה כמה שנים קודם לכן. ראו: בר, **אידיאולוגיה ונוף סמלי**, עמ' 52.

ארונו של פינסקר הובא לארץ ב־24 ביוני 1934; מסע הלוויה עבר בכמה נקודות ברחבי הארץ והגיע לחצר המוסדות הלאומיים בירושלים. יצחק בן-צבי נאם שם בשם הנהלת הוועד הלאומי והדגיש בדבריו את תפקידו של הפנתאון בחיבור בין העבר היהודי המפואר ובין הבאת עצמותיו של פינסקר וכינונו של פנתאון בהווה: 'הפנתאון של ירושלים, הפנתאון היהודי של דורות מלכי בית דוד, החשמונאים, הנביאים, לוחמי האמת והחירות – הפנתאון הזה מתעשר עם הבאת עצמותיו של לוחם החרות ומניח יסודות התנועה הלאומית, ד"ר יהודה ליב פינסקר'.³¹

ימים מספר לאחר הטמנת עצמות פינסקר במערת ניקנור בישיבת דירקטוריון של קק"ל, קידם אוסישקין החלטה אשר תקבע את מערת ניקנור, הנמצאת על אדמת קק"ל כ'מקום מנוחת עולם לאנשי שם יהודים'.³² כך ביקש אוסישקין לזרז את ייסוד הפנתאון באמצעות קבורתו של פינסקר, ואולי אף להביא לכך שבבוא היום ייטמנו שם גם עצמותיו של הרצל.³³ להבדיל מהקבורה בהר הזיתים, שסימלה במידה רבה את המסורת ואת היישוב הישן בעיר, אוסישקין רצה לייסד בהר הצופים, סמוך לאוניברסיטה העברית בירושלים, פנתאון לאומי-ציוני, ובכך לייצר מעין הלחמה, סגירת מעגל בין העבר היהודי המפואר של ירושלים בשלהי ימי הבית השני והעלייה לרגל אליה ובין ההווה הציוני והתחייה הלאומית היהודית בארץ ישראל בעת החדשה, בניסיון להעלים, או לכל הפחות לגמד, את פרק הגלות שבין שתי התקופות מההיסטוריוגרפיה של עם ישראל. זה היה חלק מתפיסתו הלאומית הכוללת של אוסישקין, שסבר כי על התנועה הציונית לרכז דווקא בירושלים, עיר הקודש ומרכזו של היישוב הישן, את מיזמיה הלאומיים מכיוון שלדבריו 'אין ציונות ללא ציון'.³⁴ בנקודה זו ראוי לציין שכאמור, במחצית השנייה של שנות השלושים כבר נודעו ביישוב בית העלמין הישן ברחוב טרומפלדור בתל אביב, שהחל לתפוס את מקומו כפנתאון של מנהיגי היישוב ודמויות מפתח של התרבות העברית,³⁵ ובית הקברות של קבוצת כינרת שבעמק הירדן, אשר התבסס מעמדו כהיכל תהילה לאומי של אנשי תנועת העבודה בעמק.³⁶ יש להניח שאוסישקין היה ער לתהליכים הללו וניסה לקדם את הרעיון

31 טקס קבורתו בשנית של פינסקר הותיר רושם רב ביישוב ונסקר בהרחבה בעיתונות העברית. למבחר ראו: 'העלאת עצמותיו של פינסקר', **הארץ**, 25.6.1934, עמ' 1, 6; 'עצמות פינסקר הובאו לקבר ישראל בארץ ישראל', **דאר היום**, 25.6.1934, עמ' 1, 4.

32 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 2.7.1934, אצ"מ, kkl5/6083, עמ' 7.

33 'בנידון העברת עצמות הרצל ז"ל לא"י', 1.4.1935, שם, S5/10412; ש' אייזנברג, לחברי ההנהלה של הוועד הפועל הציוני, 11.9.1945, שם.

34 יוסי כץ, 'המפנה ביחסם של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה', בתוך: יהושע בן-אריה, נחום גרוס ושלום רייכמן (עורכים), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 107-136.

35 עזריהו, **מקום לזיכרון**, ב' 5.7.1934, נפטר חיים נחמן ביאליק בווינה. בהיעדר צוואה, הציע בן-גוריון לקבור אותו במערת ניקנור בירושלים, ששם נטמנו עצמות פינסקר שבועיים קודם לכן. אוסישקין ניסה לקדם את הרעיון הזה מול מניה, רעייתו של ביאליק, אך נענה בשלילה. ראו: שם, עמ' 38-40.

36 Ron, 'A Rachel for Everyone'

של הקמת פנתאון הלאומי היהודי המרכזי למנהיגי היישוב והתנועה הציונית בירושלים, שהייתה לתפיסתו ליבת הרעיון הלאומי הציוני בארץ ישראל.

ב-2 באוקטובר 1941, כשבע שנים לאחר קבורתו בשנית של פינסקר, נפטר אוסישקין, ובצוואתו ביקש להיקבר לצד פינסקר.³⁷ אלא שאוסישקין היה השני והאחרון להיקבר במערת ניקנור. כמה חודשים לאחר קבורתו של אוסישקין כבר היו מי שהעלו ספקות 'אם יש להקים מאוזוליאום לגדולי ישראל או שמערת ניקנור תשמש רק קבר לשני מנהיגים (פינסקר ז"ל ואוסישקין ז"ל)'.³⁸ ואילו לעומתם, בעיקר חברי הוועד הפועל הציוני המצומצם, סברו שיש לשפר את סביבת המערה ולדאוג שתהיה ראויה לתואר פנתאון לאומי. הוצע להקים מדרגות אבן מסביב למערה כדי שייוצרו כאלף מקומות ישיבה, שפתח המערה יודגש באמצעות הצבת ארבעה עמודים גדולים ועליהם תוצב כיפה גדולה והמערות הקטנות שמסביב למערת ניקנור יוסדרו, וכך ייראה המקום מכובד יותר.³⁹ ואולם בסופו של דבר, בעיקר בשל הסתייגותם הגוברת של אישים באוניברסיטה העברית בירושלים, המערה לא הייתה לפנתאון לאומי כמו שציפה אוסישקין, ולאחר מותו דעך הרעיון להקימו בהר הצופים.⁴⁰ גם תוצאות מלחמת העצמאות והסכמי שביתת הנשק בין ישראל לירדן, שקבעו כי הר הצופים ובנייני האוניברסיטה העברית בירושלים יישארו מובלעת ישראלית בשטח הירדני אך בפועל הותירו אותה מחוץ לגבולות ישראלית, יצרו מצב שלא אפשר כלל לחשוב על המשך הקבורה במערת ניקנור וטיפוחה כמקום קבורה לאומי מקודש.

אמנם המחשבה להקים פנתאון בהר הצופים דעכה, אך הרעיון כשלעצמו – הקמת פנתאון לאומי יהודי מרכזי למנהיגי היישוב והתנועה הציונית בירושלים – לא נגזז אלא קיבל חיזוק לאחר הקמת המדינה וקביעתה של מערב ירושלים כבירת המדינה החדשה. כאמור, אבן הפינה לכך הונחה בהעלאת עצמותיו של הרצל ארצה וקבורתו במקום שנתן לו את שמו באוגוסט 1949. משעה שנטמן הרצל במרומי ההר היה המקום לאבן שואבת לביקורים ונערכו בו טקסים שייצגו את הריבונות הישראלית בבירה הלאומית החדשה, ואלה, ללא ספק, קיבעו וביססו את מעמדו כפנתאון הלאומי היהודי המרכזי בישראל למנהיגי היישוב והתנועה הציונית.⁴¹ על רקע החשיבות הגדלה של הר הרצל עלתה השאלה היכן ימוקם ומה יהיה צבינו של פנתאון שיבטא את התרומה של המשוררים, הסופרים ואנשי הרוח למיניהם למפעל הלאומי הציוני ולהקמתה של מדינת ישראל. הניסיון הזה התרחש בהר המנוחות, בית הקברות החדש שנוסד במערב ירושלים בראשית שנות החמישים.

37 'מ.מ. אוסישקין איננו', דבר, 3.10.1941, עמ' 1; 'מ.מ. אוסישקין הובא לקבורות במערת ניקנור', הבקר, 5.10.1941, עמ' 1.

38 ז'כרון דברים, ישיבה בלשכה הראשית של קק"ל, 20.4.1942, אצ"מ, KKL5/60074.

39 'במוסדות המרכזיים – מושב הוועד הפועל המצומצם', העולם, 24.9.1942, עמ' 4.

40 שפירא, 'מערת ניקנור', עמ' 460.

41 קובי כהן-הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל', ציון, 2, 2007, עמ' 189-217.

הניסיון להקמת הפנתאון לגדולי האומה ואנשי הרוח בהר המנוחות לאחר הקמת המדינה

להלן נסקור את השתלשלות הניסיון להקים פנתאון לגדולי הרוח של האומה בהר המנוחות ונבחן מדוע לא עלה יפה מאמץ זה. תחילה יש לציין כי הר הזיתים שימש לקבורת יהודים זה דורות רבים, אולם התגברות המתיחות בין היהודים לערבים לקראת סיום המנדט הבריטי, שהגיעה לשיאה עם פרוץ מלחמת העצמאות בסוף נובמבר 1947, העלתה על סדר היום את שאלת המשך השימוש בבית קברות זה. הדרך להר הזיתים שמרביתה עברה דרך שכונות ערביות וסמוך לחומת העיר העתיקה נעשתה מסוכנת, וכך בשל המצב הביטחוני המידרדר פסקו כל חברות קדישא לקבור בהר הזיתים, כאשר נוכחו שהמשך הקבורה במקום כרוך בסיכון חיים ממשי למלווים ולמשתתפים בהלוויות.⁴² בזמן המלחמה נפתחו במערב ירושלים שני בתי קברות חלופיים – בית הקברות בסנהדריה ובית הקברות באזור שיח' באדר – בהנחה שבתום המלחמה יוכלו לשוב ולקבור בהר הזיתים.⁴³ אלא שבסיום הקרבות התברר שאי אפשר לחזור ולקבור בהר הזיתים משום שהוא נותר בשטח הירדני. הנהגת העיר חיפשה מקום קבורה של קבע בחלקים המערביים של ירושלים, שהוכרזה כבירת המדינה הצעירה.

בשנת 1949 נקבע כי הר המנוחות יהיה בית הקברות הקבוע של מערב ירושלים, לאחר שוועדה המליצה על השטח שבין גבעת שאול למוצא, בקרבת הדרך הרומאית, בראש ההר המכונה ראס אל עלאוי, הרכס האחרון הנשקף על פני עמק מוצא. המקום נמצא בקצה הצפון-מערבי של ירושלים, בשולי החלק הנושב של העיר, מרחק של כקילומטר מצפון-מערב לשכונת גבעת שאול, לא רחוק מדי מן העיר.⁴⁴ שטח הרכס היה 250-300 דונם, וההנחה הייתה שזו יספיק לאוכלוסייה המתפתחת של ירושלים לתקופה של ארבעים שנה בערך.⁴⁵ ב'14 באפריל 1950 חתם שר האוצר אליעזר קפלן על הודעה המסמיכה את עיריית ירושלים להשתמש בשטח קרקע של כ'255 דונם כבית העלמין החדש בירושלים.⁴⁶ לכאורה לאחר שהסמיכה הממשלה את עיריית ירושלים להכשיר את השטח לקבורה של קבע, נדמה כי הקבורה במקום תתנהל על מי מנוחות, אלא שאז עלתה לדיון שאלת מעמדה

42 'שוב התקפה על לוייה יהודית', דבר, 31.12.1947, עמ' 1; ידיעות על עבודת הקהילה, 1.2.1948, אצ"מ, J1/6786.

43 להרחבה על שני בתי הקברות הללו ראו: Kobi Cohen-Hattab, 'Cemeteries as Representing National Identity: Trends in Jewish Burial in Jerusalem during British Rule (1917-1948)', *Journal of Modern Jewish Studies*, 22, 4 (2023), pp. 461-481.

44 פרוטוקול הישיבה השנייה של הוועדה לבחירת קרקע לבית עלמין חדש בירושלים, 9.9.1949, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-2960/2.

45 פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לבחירת קרקע לבית עלמין חדש בירושלים, 15.9.1949, שם.

46 ילקוט הפרסומים, 80, 19.4.1950, שר האוצר נותן הרשאה לעירייה להפקיע את הקרקע לצורכי ציבור לפי סעיף 22 (2) לפקודת הקרקעות, רכישה לצורכי ציבור 1943.

של עיריית ירושלים בהר המנוחות מול חברות קדישא השונות, שנמצאו בירושלים זה כמה דורות, ופעילותן בהר הזיתים נמנעה כאמור בשל מלחמת העצמאות.

תחילה פנתה הממשלה אל העירייה שתקנה או תחכור את השטח שנועד לשרת את אוכלוסייתה. אמנם העירייה קיבלה את השטח מידי הממשלה, אבל היא לא מיהרה לממש את זכותה.⁴⁷ ברקע הדברים היו מריבות בין המפלגות בקואליציה העירונית בעיריית ירושלים בראשית שנות החמישים; אלה שיתקו את פעילות העירייה, ועניינים עירוניים רבים וחשובים הונחו, ובהם נושא בית העלמין.⁴⁸ בסוף אפריל 1953 פרסמה העירייה את דבר הפקעת הבעלות על השטח כולו לטובתה,⁴⁹ אך על אף שהוטל עליה לרשום את הבעלות על הקרקע בספרי האחזקה, לא מיהרה גם אז לעשות זאת, שכן היה ברור כי האפוטרופוס על נכסי נפקדים וקק"ל, בתור בעלי הקרקע, ידרשו פיצויים ממנה עבור ההפקעה. המשמעות באותה העת הייתה כי החזקה שיש לעירייה בקרקע של בית הקברות אינה מספקת משום שהיא לא הסדירה על פי חוק את בעלותה על הקרקע, ובתוך כך גם את סמכותה לקביעת נוהלי הקבורה במקום.⁵⁰

אם כן, לא ייפלא שבמצב עניינים זה, מצד אחד הוחלט על קביעת מקום לקבורת קבע בעיר, ומצד אחר אין בעל בית ברור על השטח והמעמד החוקי של קרקע בית הקברות נותר מעורפל – התעוררו חברות הקדישא הוותיקות של העיר וביקשו לחדש את פעילותן, שנעצרה בעקבות תוצאות מלחמת העצמאות. בהר הזיתים עד מלחמת העצמאות פעלו כמה חברות קדישא, ואלה קברו את המתים לפי שיוך עדתי או לפי כולל.⁵¹ לעומת זאת, המדינה הצעירה הייתה מעוניינת לייצר מציאות אחרת בבית הקברות החדש, שיופעל בריבונות יהודית־ישראלית עצמאית וברוח המדינה החדשה – ולבטל את הקבורה על פי מגזר. נעשה ניסיון להגיע לפשרה שלפיה תנהל העירייה את ענייני הכספים ואת העניינים המנהליים של בית העלמין החדש, ואילו את הצדדים הדתיים של המקום, דהיינו טיפול בנפטרים – מטהרה עד סתימת הגולל והקמת המצבה – ינהלו חברות קדישא והגורמים

47 רשות הפיתוח הייתה גוף ממשלתי שהופקד על פי חוק רשות הפיתוח (העברת נכסים; תש"י-1950) לנהל את האדמות שהופקדו בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים לאחר מלחמת העצמאות.

48 יהושע בן־אריה ואליהו וגר, 'שלבכים בבנייתה ובהתפתחותה של ירושלים, 1948-1967', בתוך: אבי בראלי (עורך), **ירושלים החצויה 1948-1967**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 103-104.

49 ילקוט הפרסומים, 290, 7.5.1954, עמ' 937, הודעה מטעם יצחק קריב, ראש עיריית ירושלים, שלפיה החליטה מועצת העירייה להפקיע את השטח הזה להקמת בית עלמין.

50 עיריית ירושלים, דוח משיבת הוועדה לענייני דת, 13.10.1953, ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י), מכל 1803, תיק 5; ישיבת הוועדה המיוחדת בשאלת בית העלמין, משרדי העירייה, 31.8.1954, שם. ב־29.12.1954 אישרה הוועדה המחוזית לבניין ערים את תכנית הר המנוחות והחליטה להביאה להפקדה. ב־27.1.1955 אישרה מועצת העירייה את תכנית. ראו: ל' ברגר, מהנדס העיר, אל רענן סילבר, לשכת נשיא המדינה, 9.2.1955, אצ"מ, נ-58/49.

51 להרחבה בנושא זה ראו: Kobi Cohen-Hattab, 'Religion and State in Jewish Burial in Israel: The Establishment and Administration of Har HaMenuhot in Jerusalem, 1949-1967', *Contemporary Jewry*, 43, 1 (2023), pp. 143-163.

הדתיים השונים, כגון המועצה הדתית, ויתחשבו בעבודתם במסורת ובמנהגי העדות השונות.⁵² אלא שהמועצה הדתית ומשרד הדתות לא אבו לתת את המושכות בענייני הקבורה בידי רשויות המדינה, שמבחינה פוליטית המוסדות הדתיים אינם שולטים בהם, ולכן דחו את ההצעה. הם סברו כי מבחינה דתית אין להפקיד בידי מוסד חילוני את הבעלות והניהול של בית קברות יהודי; מצב זה, שמרות המדינה תוטל בו על הדת, היה לא תקין לתפיסתם. לטענתם, עד אז טיפלו בענייני הקבורה וההנהלה של בתי עלמין חברות קדישא, והן התנהגו לפי המסורת והמנהגים שיסודם עוד מתקופות עבר. אין אפוא לדעתם שום סיבה לשנות את הסידור הזה ולהקים בית עלמין בבעלות העירייה, שכן הדבר יחליש את כוחה של המועצה הדתית.⁵³

המחלוקות בענייני הקבורה ברמה המקומית נקשרו להסדרים הפוליטיים שנקבעו ברמה הארצית בימיה הראשונים של מדינת ישראל. אלה נבעו מההכרה בחשיבות המכרעת של יחסי דת ומדינה, העקרונות, שבנוגע אליהם ניכרו הבדלי השקפה עמוקים.⁵⁴ מפא"י, ואחרי כן מפלגת העבודה, יכלו לכוונן בכנסות הראשונות קואליציות נוחות גם בלא תמיכתה של המפלגה הדתית לאומית – המפד"ל. ההשתתפות הכמעט רצופה של המפד"ל בקואליציות הממשלתיות שבראשות מפא"י ומפלגת העבודה לא הייתה נעוצה בשיקולים אריתמטיים של מנהיגי המפלגה הדומיננטית. בעיקרו של דבר, היא שיקפה את הכרת מנהיגי המפלגות החילוניות בחשיבות שבמתן ייצוג למפלגות הדתיות בממשלה כדי למנוע מלחמת תרבות, שכן זו עלולה לפגוע קשות באחדות הלאומית וביציבות הפוליטית של מדינת ישראל.⁵⁵ סכסוכים בענייני דת ומדינה יושבו בעיקר על בסיס עקרון הסטטוס קוו. עיקרון זה אפשר לכל אחד מהמחנות היריבים להטיל וטו על שינויים במצב הקיים ולמעשה יצר מצב שהצדדים החלוקים בדעותיהם נמנעו מלקבל החלטות אשר עלולות לגרום עימותים חריפים ומשברים עמוקים במערכת הפוליטית.⁵⁶ הרעיון היה ליצור קו מנחה להסדרת יחסי

- 52 פרטוקול מישיבה מיוחדת בעניין בית עלמין וחברה קדישא, 12.12.1949, א"מ, גל-8583/14.
- 53 ד"ר י"ד בר, היועץ המשפטי, משרד הדתות, הקריה תל אביב, לחברה קדישא קהילת ירושלים, ירושלים, 9.5.1950, שם, גל-2960/2.
- 54 מעמדה של הדת במדינת ישראל הצעירה הייתה אחת השאלות המרכזיות שעמדו על סדר יומה של המדינה בראשית ימיה. בין הנושאים שעמדו על סדר היום הציבורי היו שמירת השבת במרחב הציבורי, החינוך לילדי העולים וגיוס תלמידי ישיבות. ראו: אשר כהן, הטלית והדגל: הצינונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1998; מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002; אליעזר דון-יחיא, משבר ותמורה במדינה החדשה: חינוך, דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008.
- 55 אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1997, עמ' 20-21. להרחבה ראו: דב שוורץ ואשר כהן, מרוממות לחרדה: הצינונות הדתית בעשור הראשון של המדינה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2020, עמ' 13-33.
- 56 מנחם פרידמן 'אלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), מעבר מיישוב למדינה, 1947-1949: רציפות ותמורות, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1990, עמ' 47-67.

דת ומדינה, שהתבסס על הסכמים אשר מקצתם נקבעו ערב הקמת מדינת ישראל, ובכללם מעמדן וארגונן של הרבנות והמועצות הדתיות, המחויבות לדין תורה בתחום הנישואים והגירושים, האוטונומיה לזרמים בחינוך וחוקי עזר שונים בתחום הכשרות והשבת.⁵⁷ אלא שההסדרים ברמה הארצית לא בהכרח חלחלו לסוגיות אשר היו במחלוקת ברשות המקומית, למשל בענייני קבורה. בהר המנוחות נמשכה המחלוקת בנוגע למעמדו ודרך ניהולו של בית הקברות החדש. נוצר מצב שמצד אחד הוכרו כי המקום הוא אתר אשר מיועד לקבורה קבועה, ומצד אחר טרם הובררו מעמדו המשפטי של בית הקברות, מי רשאי לקבור בו, מי הגוף המנהל אותו, אם יפעלו בו חברות קדישא השונות ואיך. לצד חוסר הבהירות בנוגע למעמדו המשפטי של בית הקברות היה צורך דחוף להעביר לקבורה קבועה את חללי מלחמת העצמאות, שנמצאו בבית הקברות הזמני באזור שיח' באדר.⁵⁸ הלחץ העיקרי היה מצד המשפחות השכולות של חללי מלחמת העצמאות – חיילים ואזרחים – שראו כיצד המחלוקת על בית הקברות החדש מונעת את פתיחתו, ובכך למעשה החללים נותרים בארונות בקבורה זמנית, והמשפחות אינן מקבלות מענה לדרישותיהן.

ראשית הקבורה בהר המנוחות

מי שהניע בסופו של דבר את פתיחת בית הקברות היה משרד הביטחון; כעבור כשנתיים ימים מתום המלחמה הוא דרש בשם המשפחות השכולות את העברת גופות חללי צה"ל לקבורה קבועה בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. אלא שלא היה אפשר לחלץ אך ורק את גופות החיילים, בלא להוציא גם את גופות האזרחים, שנקברו אלו בצד אלו בשיח' באדר. העברת הגופות גם לא יכלה להתבצע ללא הסכמת הרבנות הראשית להעברת המתים ממקום מנוחתם.⁵⁹ לחץ כבד הופעל על הרבנים הראשיים: הופיעו לפניהם נציגים מטעם משרד הביטחון וגם ההורים השכולים בטענה שהסחבת אינה יכולה להימשך. הם סיפרו על פניות של בני משפחה רבים בדרישה להעביר לקבורה של קבע את החללים, הקבורים קרוב לשנתיים בארונות עץ. המשפחות הודיעו שאם לא יוסדר העניין, הן יצאו להפגנות, יעלו לבית הקברות ואף יחפרו בעצמם את הקברים. בישיבה מיוחדת שהתקיימה בסוף מאי 1950 חתמו הרבנים הראשיים יצחק איזיק הלוי הרצוג, בן ציון מאיר חי עוזיאל והרב צבי פסח פראנק, אב בית הדין של ירושלים (ראב"ד), על פסק הלכה שקבע כי הם מתירים את העברת הנפטרים

57 נשמעו כמה דעות בנוגע לשאלה מתי הוגדרה מעמדה של הדת בישראל כחלק מרעיון הסטטוס קוו. לפירוט ראו: נדב היידקר, 'מועדי קהילות לרשויות מקומיות: קביעת מעמדן של המועצות הדתיות בישראל', בתוך: רון חריס ודרור גולדברג (עורכים), משפט, כלכלה ומוסדות בישראל, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2022, עמ' 199-200.

58 Cohen-Hattab, 'Cemeteries as Representing National Identity', pp. 471-473

59 ישראל בריזכאי (ברדקי), 'מה פעלה החברה קדישא בשנת תשי"ב?', מרחשוון תשי"ג, א"מ, גל-2960/1. נרשמה גם התנגדות של כמה מהמשפחות להעברת גופות האזרחים להר המנוחות. ראו: 'על פיניו המתים בירושלים', כרוז בחתימת 'קרובי הנפטרים', לא מתוארך, שם, גל-8583/14.

למקומות קבורה קבועים, 'מבלי שהיתר זה ישמש תקדים לחלק אחר של בית הקברות, שעל זה נדון בכל מקרה לחוד'.⁶⁰ אם כן, ההסדר שהתגבש יועד לאפשר לצבא לקבל את גופות חללי צה"ל ולהעבירן למנוחה בהר הרצל.⁶¹ הפתרון של הרבנים התיר אפוא קבורת קבע של חללי המלחמה, אך הוא לא פתר את שאלת הבעלות על בית הקברות בהר המנוחות. חללי המלחמה משיח' באדר הועברו בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1950 (אלול תש"י), שנתיים ושלושה חודשים מאז החלה במקום הקבורה הארעית. במשך 18 ימים הוצאו כ-900 ארונות; שלישי מהם של חיילים, אלה הועברו לקבורה בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, וכ-660 אזרחים הועברו לקבורת קבע בהר המנוחות - בית הקברות החדש שנחנך בגבעת שאול.⁶² כמו שהתנו הרבנים הראשיים, העברת אזרחים חללי המלחמה לקבורת קבע בהר המנוחות לא יועדה לפתור את שאלת הבעלות על בית העלמין אלא לפתור את המצוקה של קבורת הקבע לחללי מלחמת העצמאות. משום כך לא התקיימה בהר המנוחות קבורה נוספת; מכיוון שהעירייה והמועצה הדתית לא הצליחו לחלק ביניהן את הסמכויות על הבעלות ועל הניהול השוטף של ענייני הקבורה במקום. קרובי חללי המלחמה שנקברו שם דיווחו: 'בית הקברות עצמו מוזנח ומופקר. אין שמירה, אין גדר, ואין שום השגחה. המקום שומם, מכוסה בעשבים שוטים. רוחות וגשמים מכסים את הקברים בעפר וזבל. עוד מעט לא יוכר מקומם של רוב הקברים [...] לרגל חילוקי [ה]דעות בין העירייה והמועצה הדתית, שאמביציות אישיות או גורמים כספיים עומדים אצלם מעל כבוד הנפטרים ורג[ש]ות קרוביהם, הזניחו את המקום'.⁶³

חידוש הקבורה בהר המנוחות ותכנית הפנתאון לגדולי הרוח של האומה

בראשית אוקטובר 1951 קבע מנהל לשכת הבריאות המחוזית שיש להפסיק את הקבורה בשיח' באדר, ובעקבות כך חידשה העירייה את הקבורה בהר המנוחות.⁶⁴ הקבורה בהר

60 ישיבה ברבנות הראשית, ירושלים, 28.5.1950, שם.

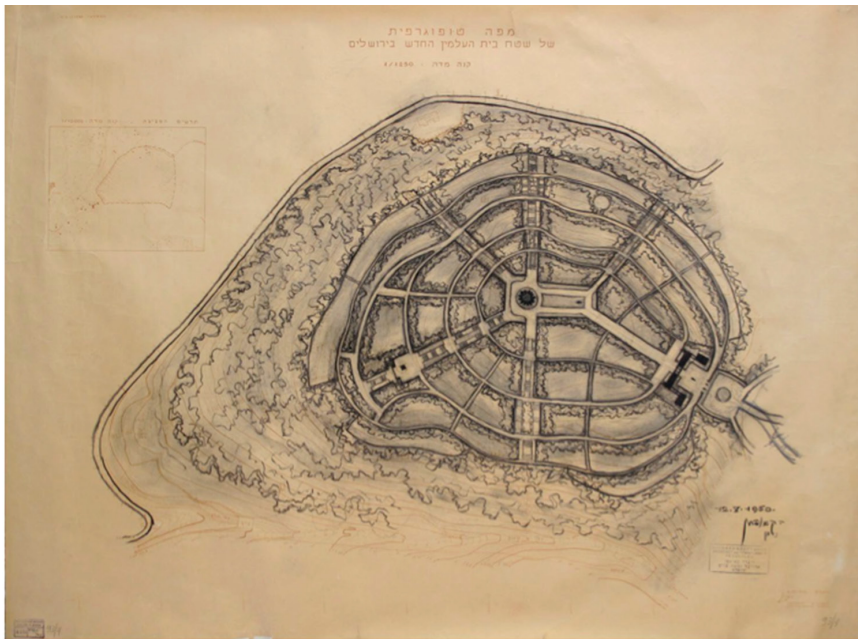
61 פרוטוקול ישיבת הנהלת העירייה, 16.6.1950, שם; א"ו זסלנסקי, מנהל המועצה הדתית ירושלים אל הרבנות הראשית לישראל, ירושלים, 15.8.1950, שם.

62 הודעה לעיתונות ולרדיו, נשיאות ומועצת הרבנות הראשית לישראל, 16.8.1950, שם; פרוטוקול הישיבה בנושא העברת המתים משיח' באדר, 16.8.1950, שם; ישראל בר זכאי, מנהל חברה קדישא גחש"א קהילת ירושלים, תוספות וביאורים, 22.5.1952, שם, גל-2960/1.

63 מכתב גלוי, 'ענין מתי?', קרובי הנפטרים בבית הקברות בגבעת שאול, אוקטובר 1951, שם, גל-2960/2; גם בעיתוני התקופה נכתבו תיאורים קשים על המצב בהר המנוחות, לדוגמה ראו: ע' מרגלית, 'על שאלה כאובה אחת', דבר, 26.3.1952, עמ' 2.

64 חיים יפת, 'בין גבעת זרם להר המנוחות', הפקר, 18.11.1951, עמ' 2. עד שלא נפתרה שאלת הקבורה בהר המנוחות הקבורה האזרחית בירושלים נמשכה בשיח' באדר, בחלקה שכונתה שיח' באדר ב. הדיונים על פינוי הקברים משיח' באדר ב נמשכו עד אמצע 1953, ואז החליטה הרבנות הראשית שאין להעביר את הקברים אלא כדי לקבור את הנפטרים קבורת קבע בהר הזיתים. עם זאת, נפסק

המנוחות נעשתה בתחילה לפי התכנית הכללית לבית הקברות החדש שהכין האדריכל ריכרד קאופמן באמצע 1950 לבקשת עיריית ירושלים.⁶⁵ נקבע בה היכן תעבור השדרה המרכזית של בית הקברות, היכן יסתעפו ממנה הדרכים הפנימיות, מקום גושי הקבורה והיכן יינטעו עצים.⁶⁶

מפה 1: תכניתו של ריכרד קאופמן להר המנוחות בירושלים, 1950.5.6.
הפנתאון במרכז התכנית. אצ"מ, A175M/93/1

כי משפחות אשר מעוניינות להעביר את קרוביהם להר המנוחות יוכלו לפנות לרב, וזה יפסוק להן אישית בנוגע לפינוי הנפטר. ראו: 'לא יועבר בית הקברות מגבעת רם', **הצפה**, 2.7.1953, עמ' 4; פסק דין של הרבנים הראשיים בשאלת פנוי המתים הקבורים בשיח' באדר ב, 8.7.1953, א"מ, גל-8583/14.

65 ל' ברגר, מהנדס העיר, ירושלים, אל ריכרד קאופמן, ירושלים, 20.4.1950, אצ"מ, A.175/281. ריכרד קאופמן (1877-1958) היה אדריכל ומתכנן ערים יהודי-גרמני ידוע. הוא עלה לארץ בראשית שנות העשרים של המאה ה-20 בהזמנת ד"ר ארתור רופין ושימש המתכנן הראשי של ההתיישבות הציונית עד סוף ימי המנדט הבריטי בארץ. להרחבה ראו: מרינה אפשטיין-פלוש ומיכאל לויין, **ריכרד קאופמן והפריקט הציוני**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2016.

66 תכנית מפורטת על הר המנוחות לד גבעת שאול, קנ"מ 1:1250. חתום ריכרד קאופמן, 5.6.1950, אצ"מ, A.175M/93/1. להשוואה בין תכניתו של קאופמן לבית הקברות בהר המנוחות ובין תכניתו לבית הקברות של ועד הקהילה העברית בירושלים במרומי הר הזיתים שהוקם בשלהי שנות השלושים ראו: קובי כהן-הטב, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר, 1917-1948', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 82 (טבת תשנ"ז), עמ' 124.

את פסגת הר המנוחות ייעד קאופמן לחלקת הפנתאון, ששם ימצאו קבריהם של גדולי העם ועצמות גדולי האומה שיועלו מחוץ לארץ וייקברו בה בשנית. קביעת חלקה ייחודית שתציב יד זיכרון לגדולי הרוח של האומה בפסגתו של הר המנוחות נועדה לבסס את המקום כבית הקברות האזרחי-הלאומי והמרכזי שהמדינה הצעירה בונה בירושלים בירת ישראל.⁶⁷ אלא שהקבורה בהר המנוחות התנהלה לא על מי מנוחות כלל, והתנהלות זו השפיעה ישירות גם על חלקת הפנתאון. בשל מעמדו המשפטי המעורפל של בית הקברות ובהיעדר הסדרה בעניינים שעמדו במחלוקת על הר המנוחות בין העירייה למועצה הדתית, הקבורה בבית העלמין נעשתה ללא אישור על ידי כמה חברות קדישא ש'תפסו' שטחים והחלו לקבור בהם על דעת עצמן. כאמור, אלה היו כמה מחברות קדישא ש'קמו לתחייה', מהתקופה שקדמה למלחמת העצמאות.⁶⁸ עד אמצע שנות החמישים פעלו כך בהר חמש חברות קדישא לפחות: קהילת ירושלים - חברת הגחש"א, כוללים פרושים, כוללים חסידים, חברת קדישא מאוחדת לעדת הספרדים וחברת קדישא לעדה הכורדית.⁶⁹ חברות הקדישא לא הסתפקו בשטחים שהוקצו להן אלא אף פלשו לחלקות אחרות,⁷⁰ קברו בגושים שטרם חולקו לקברים,⁷¹ ואף דווח על כריית קברים פרטית בידי משפחות נפטרים.⁷²

בביקורים שערך ריכרד קאופמן בהר המנוחות במחצית הראשונה של 1952 הוא מצא ברחבי בית הקברות 'קבורה פראית', כהגדרתו, וזו שיבשה את התכנית האדריכלית שלו לבית העלמין. הוא הביע טרונגה כי כמה חברות קדישא קברו מתים שלא לפי החלוקה לגושים בתכניתו; כי קברים נכרו בנקודות שהשדרה המרכזית של בית הקברות עתידה לעבור בהן; וגם כי קיימת סכנה שבמקומות אשר הוא הציע לנטיעות ייחפרו קברים, וגם אלה יפגעו בתכנית המקורית.⁷³

העירייה הייתה נחושה לקדם את הקמת הפנתאון, על אף הקבורה הלא מבוקרת, אף שחלקת הקרקע בעת התכנון של בית הקברות טרם נרשמה על שמה של העירייה ואף שמשה ומתן בקשר לכך עוד התנהלו בין העירייה להנהלת נכסי המדינה. על אף כל אלה בחרה עיריית ירושלים להשקיע בהכשרת החלקה ובסלילת כביש גישה אליה סכום של

67 בר, 'פנתאון האומה', עמ' 32-35; מפה טופוגרפית של שטח בית העלמין החדש בירושלים, קנ"מ 1:1250, 12.5.1950. חתום ריכרד קאופמן. אצ"מ, A175M/93/4.

68 י"ל ביאלר, מנהל המחלקה למועצות דתיות, משרד הדתות, לעיריית ירושלים, 2.12.1951, א"מ, גל-2960/2.

69 'חמש חברות קדישא - למה?', חרות, 12.6.1956, עמ' 3.

70 כך דיווח ראש העירייה בישיבת הנהלת העירייה, 2.6.1958, אע"י, מכל 1201, תיק 24/1.

71 ישראל בר זכאי, קהלת ירושלים, אל ש"ו שרגאי, ראש העיר, 2.5.1952, א"מ, גל-2960/2.

72 א' בירן, הממונה על המחוז, לראש העירייה ולמשרד הדתות, 18.2.1952, שם; י"ל ביאלר, מנהל המחלקה למועצות דתיות, משרד הדתות, לראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, 9.3.1952, שם.

73 ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 20.1.1952, שם, פ-15/1980; ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 4.3.1952, שם, גל-2960/2; ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 20.5.1952, שם; ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 11.7.1952, שם; חברה קדישא קהילת ירושלים, ביקור בביה"ק הר המנוחות, 10.7.1952, שם.

70,000 לירות.⁷⁴ באותה העת נמתחה ביקורת על עצם רעיון ייסוד פנתאון, שלא כולם קיבלו אותו בהתלהבות. הביקורת נמתחה על 'מחלת הגדלות בקרב מוסדות המדינה. עדיין לא נסתיים מפעל קבוץ גלויות, עדיין יושבים אלפי עולים באהלים, חסרים בתי ספר ומחברות לילדים – ומשרד החנוך עוסק בקבוץ עצמות ובניין "פנתאון".⁷⁵ בציבור הדתי הובעה התנגדות עקרונית לרעיון הפנתאון, והיא נשמעה עוד בנוגע לתכניות להקמת פנתאון להרצל.⁷⁶ הובעה גם התנגדות הלכתית, ובעיתון הצפה כתב אחד הרבנים שהקמת פנתאון שקולה בעיניו כפולחן הערצת המתים, הדבר עומד בניגוד גמור לדת ישראל ולרוח היהדות והוא יצירה עכו"מית.⁷⁷

מנגד, העירייה הייתה נחושה, בתחילת הדרך לפחות, לקדם את רעיון פנתאון גדולי הרוח של האומה בהר המנוחות. איש הרוח הראשון שיועד להיקבר בחלקה המיועדת היה פרץ סמולנסקין, סופר עברי ופובליציסט, מאנשי תנועת ההשכלה היהודית, ולימים מראשי תנועת חיבת ציון. הוא למד באודסה ובווינה, ושם הוציא לאור את כתב העת העברי השחר, שעסק בבעיותיהם האקטואליות של יהודים והיה לאחת מבימות הספרות החשובות ביותר של יהודי אירופה.⁷⁸ הוא נפטר בשנת 1885 בעת ששהה במראנו (Merano), עיירת נופש ומרפא בחבל טירול שבאוסטרייה, ונקבר בבית הקברות היהודי במקום. סמולנסקין הובא לקבורה בשנית בחלקת הפנתאון ב־28 במאי 1952 והיה הראשון להיקבר בה.⁷⁹ השתלשלות העניינים בנושא זה מלמדת רבות על מעמדה של החלקה, שכאמור יועדה להיות פנתאון לגדולי הרוח של העם היהודי ולמה שאירע בה בסופו של דבר.

בסוף שנת 1950 פנה דוד שמעוני, יושב ראש אגודת הסופרים העברים, לדוד רמז, שר החינוך והתרבות, בבקשה שהממשלה תחדש את המאמצים להעלאת עצמותיו של סמולנסקין לקבורה בישראל.⁸⁰ כשנה אחרי כן, בסוף 1951, פנה יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת, לבן ציון דינור, שר החינוך והתרבות, וביקש להעביר את הנושא לממשלה כדי שזו תחליט להעביר לארץ את 'עצמות אחד מגדולי מבשרי הציונות והגשמתה'.⁸¹ תשובתו של דינור לשפרינצק הייתה: 'על יסוד שיחה מוקדמת עם ראש הממשלה הוחלט להקים

74 סופר הבקר בירושלים, 'דיון ממצא על כריית הקברים ב"פנתאון"', הבקר, 14.10.1953, עמ' 4.

75 אמתי, 'קבוץ עצמות או קבוץ גלויות', הארץ, 6.1.1952, עמ' 2.

76 שר הדתות יהודה לייב פישמן מימון כתב: 'אצלנו, בייחוד אצל היהדות הדתית, נזהרים מאוד להגדיל יותר מדי את האיש המת, הגם שהיה גדול מדורו. הרצל עשה גדולות ונפלאות אבל מעשיו הם זיכרונותיו, ואין צריכים לעשות מסביב לקברו מצבות וזיכרונות מיותרים'. הרב הראשי י"ל הכהן מימון אל הרב משה הלוי, 7.5.1950, א"מ, גל-14917/20.

77 הרב צבי נהיר, 'פנתאונים', הצפה, 18.7.1952, עמ' 3, 5. עכו"מ – עובד כוכבים ומזלות.

78 על מקומו של סמולנסקין במחשבה הציונית ראו: אבינרי, הרעיון הציוני, עמ' 71-79.

79 בר, אידאולוגיה ונוף סמלי, עמ' 64.

80 ד' שמעוני, יו"ר אגודת הסופרים העבריים, לדוד רמז, שר החינוך והתרבות, 22.11.1950, א"מ, גל-1087/8. באותו מכתב ביקש שמעוני גם להעלות את עצמותיו של הסופר אברהם מאפו.

81 יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת השנייה, אל הפרופ' ב' דינור, שר החינוך והתרבות, 16.11.1951, שם.

ועדה להעברת עצמותיו של סמולנסקין. בראש הוועדה הזו יעמוד ד"ר א. בירן, הממונה על מחוז ירושלים. [...] הוועדה הזו צריכה ראשית כל לקבוע מקום מתאים בירושלים, מתוך הנחה מוקדמת שמקום זה יהיה גם פנתאון לגדולי ישראל.⁸² מתשובתו של שפרינצק עולה שגם בן-גוריון והממשלה חשבו באותה העת על פנתאון לגדולי ישראל. הקמת הוועדה הציבורית להעלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין העלתה לסדר היום הציבורי את נושא הקמת הפנתאון לגדולי הרוח של האומה.⁸³ חברי הוועדה שהקים שר החינוך והתרבות נדרשו תחילה לסוגיית מקום הקבר. אחת ההצעות הראשונות הייתה למצוא מקום לעצמות סמולנסקין בחלקת הסופרים בבית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב, סמוך לקבריהם של ביאליק, טשרניחובסקי, נורדאו ואחרים מגדולי הרוח הלאומיים, בחלקה שכבר שימשה למעשה מעין פנתאון לאומי.⁸⁴ ואולם הצעה זו נדחתה משהוחלט כי עקרונית יש להקים את הפנתאון בירושלים, כחלק מחיזוק העיר כבירת מדינת ישראל הצעירה.⁸⁵ בסוף שנת 1951 עמדה בפני הוועדה הצעתה של עיריית ירושלים להקים 'בית עלמין מיוחד לגדולי הצינונות והספרות העברית בחלקה סמוכה לקבר הרצל [...] בחלקה מיוחדת, אשר תהווה חוליה מקשרת בין הר הרצל לבין בית הקברות הצבאי הסמוך'.⁸⁶

בסופו של דבר הוחלט כי סמולנסקין ייקבר בהר המנוחות, בחלק של בית הקברות של העירייה, 'שיוקצה למטרת פנתאון אשר אליו יובאו ארונות גדולי האומה מכל קצווי תבל'.⁸⁷ עולה מכאן שבאותה עת ביקשו להבחין בין הר הרצל, אשר הלך והתפתח כפנתאון ההנהגה הצינונית והפוליטית ובית הקברות הצבאי החל להתרחב סמוך לו, ובין מה שעתיד להתפתח בהר המנוחות ויועד להיות פנתאון לגדולי הרוח של האומה – אישים שתרמו תרומה של ממש לתרבות, למחשבה ולעיצוב הזהות והמורשת של העם היהודי מראשית הצינונות.

משהוחלט על מקום הקבורה, אחד התפקידים החשובים שקיבלה עליה הוועדה הציבורית היה לרכז את הפעולות המקדימות שביאו לידיעת הציבור הרחב את דמותו של סמולנסקין, ובכך להכשיר את הלבבות למקומו הראוי של הסופר להיטמן בחלקת הפנתאון של גדולי האומה, כאחד מגדולי הצינונות והספרות העברית. בה בעת היה בכך להניח את אבן הפינה לחלקת הפנתאון עצמה ולבסס את מעמדה בציבוריות הישראלית. הוועדה יזמה הרצאות על דמותו של סמולנסקין ועל תרומתו לרעיון הצינוני,⁸⁸ הפיצה חוברת על חייו ותפיסת

82 פרופ' ב' דינור, שר החינוך והתרבות, אל יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת השנייה, 7.12.1951, שם.

83 זיכרון דברים משיבת הוועדה הציבורית לענין העלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין, 1.4.1952, שם. חברי הוועדה היו: נציגי עיריית חיפה, עיריית ירושלים ועיריית תל אביב, נציג משרד החינוך והתרבות, נציג הסתדרות המורים, נציג אגודת הסופרים ונציג הסוכנות היהודית.

84 מיכאל זיו אל שר החינוך והתרבות, 13.1.1952, שם.

85 'פנתאון לאומי', הארץ, 1.1.1952, עמ' 1.

86 'מציעים להקים פנתאון בירושלים', מעריב, 26.12.1951, עמ' 3.

87 א' בירן, הממונה על מחוז ירושלים, אל ראש עיריית ירושלים, 15.4.1952, א"מ, גל-1087/8.

88 הודעה של האוניברסיטה העברית בירושלים על הרצאתו של פרופ' יוסף קלוזנר לרגל העלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין בנושא: 'סמולנסקין והשפעתו על התפתחות הרעיון הלאומי', ללא תאריך, שם.

עולמו המשתקפת בסיפוריו,⁸⁹ ופרסמה קובץ, ובו מבחר מיצירתו הספרותית.⁹⁰ הוועדה פנתה למשרד החינוך והתרבות בבקשה לדאוג לכך שדמותו ויצירותיו של סמולנסקין ישמשו נושא לימוד בבתי הספר בתקופה הקרובה ליום הלוויה. הוועדה גם פנתה לעיתונות בבקשה שיקצו גיליונות מיוחדים, או כמה מהם לפחות, לדמותו וליצירותיו של הסופר.⁹¹ מסע הלוויה של סמולנסקין היה ממלכתי ונעשה בחסות ממשלת ישראל: משלחת ישראלית יצאה לאיטליה להביא את ארונו. בהגיעו לעיר הנמל האיטלקית גנואה נעטף הארון בדגל כחול־לבן והועלה לאונייה 'קדמה', האונייה הראשונה של חברת הספנות הלאומית צי"ם.⁹² לאחר שעגנה האונייה בנמל חיפה הורד הארון והוצב מול עיריית חיפה, ושם נשא דברים אבא חושי, ראש עיריית חיפה. בהמשך הגיע מסע הלוויה לתל אביב, וגם שם הונח הארון מול בניין העירייה, ושם נשאו דברים ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב, ודוד שמעוני. מסע הלוויה נמשך; הארון של סמולנסקין הגיע מתל אביב לירושלים, ושם הונח תחילה בחצר משרד החינוך והתרבות, ושר החינוך והתרבות הפרופ' בן ציון דינור הספיד את סמולנסקין. משם הועבר הארון לחצר המוסדות הלאומיים, ושם קיבלו אותו ראש הממשלה דוד בן־גוריון, יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק, שרי ממשלה, חברי כנסת, יושב ראש הנהלת הסוכנות, חברי הנהלת הסוכנות ונציגי קק"ל וקרן היסוד. משם המשיך מסע הלוויה להר המנוחות, אל אותה חלקה שיועדה להיות פנתאון גדולי הרוח של האומה.⁹³ בדברים שנשא שפרינצק בחצר המוסדות הלאומיים הוא קשר בין קבורתם בשנית של הרצל ושל סמולנסקין ובין חשיבות המעשה הזה לביסוס המפעל הציוני בארץ: 'אנו מקבלים את ארונו של בעל "השחר" במקום שלפני שלוש שנים הקבלנו את ארונו של תיאודור הרצל [...] אנו מעלים מן הגולה גם את עצמותיהם של אבות הציונות. [...]. העם המתרכז במדינת ישראל ישמש משמר כבוד על קברות אבות הציונות'.⁹⁴ הכשרת הלבבות שקדמה להגעת ארונו של סמולנסקין, מסע הלוויה הממלכתי ברחבי הארץ והנאומים שנישאו בה יועדו הן להאיר את דמותו הן להעניק לחלקת

89 יוסף קלוזנר, פרץ בן משה סמולנסקין: חייו, ספריו ותפיסת עולמו, המשרד לחינוך ותרבות ע"י אחיאסף, ירושלים תשי"ב.

90 ש' ברימון, ספר סמולנסקין, אחיאסף, ירושלים תשי"ב.

91 ד"ר מיכאל זיו, מ"מ מנהל אגף תרבות, אל חיים ליאור, מזכיר יו"ר הכנסת, 4.3.1952, א"מ, גל-1087/8; ד"ר מיכאל זיו, מ"מ מנהל אגף תרבות, אל י' ברוידא, עורך כתב העת המולד, 5.3.1952, שם; זיכרון דברים משיבת הוועדה הציבורית לענין העלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין, 1.4.1952, שם.

92 Kobi Cohen-Hattab, 'The Test of Maritime Sovereignty: The Establishment of the Zim National Shipping Company and the Purchase of the Kedmah, 1945-1952', *Israel Studies*, 20, 2 (2015), pp. 110-134

93 מדינת ישראל, משרד החינוך והתרבות, הוועדה הציבורית להעלאת עצמותיו של פרץ בן משה סמולנסקין ז"ל, תכנית הלוויה, 28.5.1952, אצ"מ, S5/10365; 'הגיע ארון עצמותיו של סמולנסקין', דבר, 26.5.1952, עמ' 4.

94 'עצמות סמולנסקין הובאו להר המנוחות', שם, 29.5.1952, עמ' 1.

הפנתאון החדשה את המעמד הלאומי החשוב שיש לתת לה מאותו היום. אלא שאפשר לראות בביסוס מעמדה של המדינה בחלקת הפנתאון עוד מהימים הראשונים של הקבורה בהר המנוחות, ביטוי מקומי למאבקי דת ומדינה שאפיינו את המדינה ברמה הלאומית באותן שנים. אחד הניסיונות הראשונים לערער את המעמד הזה בראי המאבק על דמותה ומעמדה של חלקת הפנתאון היה התערבותם של החברה קדישא בקביעת מנהגי הקבורה במקום, למשל בסגנון המצבה שתוצב על קברו של סמולנסקין. הקהילה היהודית במראנו שבאוסטרייה, ששם כאמור נפטר סמולנסקין ונקבר לראשונה, שלחה עם הארון גם את המצבה המקורית, אך החברה קדישא קהילת ירושלים, שטיפלה בקבורה, סירבה להציב אותה על הקבר החדש בטענה שעל פי תקנון החברה קדישא המצבה עולה בגובהה על הנוהג של 70 ס"מ ויש בה כתובת בלועזית, האסורה בבתי קברות, מחשש 'צלם בהיכל'.⁹⁵ היו שטענו כי היה כאן ניסיון של החברה קדישא לנקום בסמולנסקין על התיאור השלילי של אנשי הקבורה היהודים בספרו **קבורת חמור**.⁹⁶ ראשי החברה קדישא הכחישו כי מדובר בנקמה וטענו שפעילותם נעשתה ממניעים הלכתיים בלבד.⁹⁷ על כל פנים, בסופו של דבר לאחר התערבותו של שר החינוך והתרבות דינור הוצבה המצבה במקומה (ראו מפה 2).⁹⁸

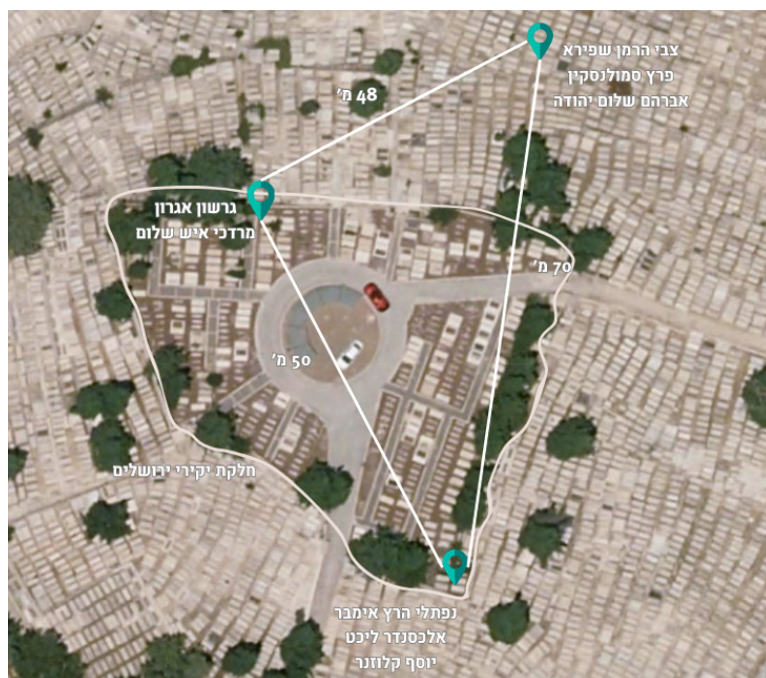
קבורת סמולנסקין הייתה ביוזמת עיריית ירושלים, כלומר המדינה, וכאמור היא הייתה אמורה לסמן את הנחת אבן הפינה בחלקה שיועדה לפנתאון גדולי הרוח של האומה. אבל הוועדה, שמונתה כדי להעלות את עצמות סמולנסקין, סיימה את תפקידה עם קבורתו, בלא מינוי גוף כלשהו שימשיך את מפעל הטיפול בחלקת הפנתאון. העירייה לא הקימה ועדה קבועה לטיפול בנושא, ונדמה שהרעיון לבניית הפנתאון ירד מסדר היום. נראה להלן כי היוזמה להמשיך ולקבור בחלקה את גדולי הרוח לא דעכה כליל אלא התעוררה אצל גופים ציבוריים אחרים, כגון קק"ל, מוקירים או בני משפחה וחברים.

95 חברה קדישא קהילת ירושלים, ישיבת נשיאות, ז' באדר ב תשי"ד, א"מ, נ-58/49.

96 קבורת חמור לקוח מפסוק בספר ירמיהו כב יח-יט: 'כֹּה אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵינוּ אֵל יְהוֹקִים בֶּן יִאֲשִׁיָּהוּ מִלֶּךְ יְהוּדָה לֹא יִסְפְּדוּ לוֹ הוּי אָחִי וְהוּי אָחוֹת לֹא יִסְפְּדוּ לוֹ הוּי אָדוֹן וְהוּי זֶדֶה. קְבוּרַת חָמוֹר יִקָּבֵר סָחוּב וְהִשְׁלָךְ מִהַלְאָה לְשַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלַם. עַם הַזֶּמֶן נִתְקַבַּל הַבֵּיטוּי 'קְבוּרַת חָמוֹר' כְּבֵיטוּי לְקְבוּרָה בְּלִי הַטָּקְסָה הַהִלְכָתִי, וְלְקְבוּרָה בְּזוּיָה בְּכָלֵל. 'קְבוּרַת חָמוֹר' מֵחוּץ לְגֵדֵר בֵּית הָעֵלְמִין נִמְנֵית עִם הָאֲכֹזְרִיִּים שְׁבַעֲוֹנָשִׁים, שֶׁכֵּן עֹנָשׁ זֶה נִפְרַע מֵהָאָדָם גַּם אַחֲרַי מוֹתוֹ וּמְנַדָּה אוֹתוֹ גַּם כְּשֵׁאִינוּ עוֹד בְּחַיִּים. רֹאוּ: דוֹד וִינְפֵלְד, **קְבוּרַת חָמוֹר, או, מְדַחֵי אֵל דָּחֵי / פְּרִץ סְמוּלְנִסְקִין**, מוֹסֵד בִּיאֵלִיק, יְרוּשָׁלַם 1968, עמ' 27. וִינְפֵלְד קִבַּע כִּי הָרוֹמָן **קְבוּרַת חָמוֹר** הוּא רֹמָן חִבְרָתִי־מִגְמָתִי, הַבֵּא לְהוֹקִיעַ דְּבָרִים רַבִּים בְּרוּחַ הַהִשְׁכָּלָה, וְבָהֶם סֹדְרֵי הַקְהִילָה הַיְהוּדִית. גִּיבּוֹר הָעֵלְלִיָּה שֶׁם לְצַחוּק אֶת הַחִבְרָה קְדִישָׁא, בִּיחּוּד בְּתִיאֹר גְּרוֹטֶסְקִי שֶׁל הַסְּעוּדָה הַשְּׁנֵיתִת שֶׁל חִבְרַת הַקְדִישָׁא. רֹאוּ: שֶׁם, עמ' 57-64.

97 חברה קדישא קהילת ירושלים, ישיבת נשיאות, ז' באדר ב תשי"ד, א"מ, נ-58/49.

98 'הוסר הלוח מעל קברו של סמולנסקין', **על המשמר**, 21.1.1954, עמ' 1; דוד אסף, "עלי קבר קדושים תאבל מצבת": בעקבות קברו של פרץ סמולנסקין, **עונג שבת**, 17.6.2016, <https://tinyurl.com/2p9nwwff> (אוחזר ב-10.6.2025). תודתי לתלמידי דוד (דוכי) כהן על שהפנה את תשומת לבי לכתבה זו.

מפה 2: חלקת יקירי ירושלים ומקום הקברים של הנזכרים במאמר. אתר המפות הרשמי של מדינת ישראל. עיבוד ועריכה: נעמי ביר

ב־12 בדצמבר 1952, כחצי שנה לאחר קבורתו של סמולנסקין, הובא לקבורה סמוך לו פרופ' אברהם שלום יהודה, שנפטר בארצות הברית.⁹⁹ את הבאת ארונו לארץ יזם המכון לחקר קהילות ישראל והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, אשר הקים ועדה שתטפל בהבאת ארונו של יהודה לארץ. בוועדה שהוקמה היו נציגי ממשלה, הכנסת,

99 אברהם שלום יהודה (1877-1951) נולד בירושלים והתחנך אצל ספרדים ואשכנזים כאחד. בגיל 16 פרסם את ספרו הראשון קדמוניות הערבים בימי הבערות אשר לפני מוחמד וקנה לו שם של חוקר מעמיק ומקורי. בשנת 1895 יצא ללימודים בגרמניה ולמד מדעי המזרח באוניברסיטאות שונות. בעת לימודיו בהיידלברג השתתף בקונגרס הציוני הראשון (1897). בשנים 1905-1913 היה מרצה לתנ"ך ולעברית בבית המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין. מברלין יצא לספרד, ומשלהי 1915 היה פרופסור באוניברסיטת מדריד וכן הרצה בענייני תולדות ישראל באוניברסיטאות אחרות בספרד. בעת מלחמת העולם הראשונה פעל וסייע בעניין הציוני. מ־1919 שהה בלונדון, ומאז לימד באנגליה ובארץ ישראל. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התיישב בארצות הברית, ובשנת 1941 קיבל מינוי ב־New School of Social Research בניו יורק. יהודה פרסם מחקרים רבים במדעי היהדות ובשפות שונות. ראו: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/03323.php> (אוחזר ב־10.6.2025). להרחבה ראו: יובל עברי, השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית־ספרדית בין עבריות לערביות, מאגנס, ירושלים 2020.

האוניברסיטה העברית בירושלים, בית המשפט העליון, עיריית ירושלים והמשפחה.¹⁰⁰ על מסע הלוויה נמסר כי ליד מוצא, בכניסה לבירה, חיכתה לארון משלחת של אנשי מדע, סופרים, נציגי עירייה ומוסדות אחרים. משם המשיך מסע הלוויה לבניין הכנסת, ושם ספד ליהודה בן ציון דינור שר החינוך והתרבות. הארון הגיע לחצר המוסדות הלאומיים, ושם הספידו אותו זלמן שזר, בשם הסוכנות היהודית, פרופ' שלמה דב גויטיין בשם האוניברסיטה העברית בירושלים, פרופ' יוסף יואל ריבלין בשם המשפחה ומר אליהו אלישר בשם העירייה. על הקבורה בחלקת הפנתאון נכתב: 'קברו של המנוח נכרה בחלקה המיועדת לקבורת גדולי הסופרים, עסקנים ציוניים, מורים ומשוררים'.¹⁰¹ בעיתון הארץ נכתב כי יהודה הובא למנוחות 'על פיסגת ההר בבית העלמין "הר המנוחות" בירושלים, בחלקה המיועדת לגדולי האומה, סופריה ומכובדיה'.¹⁰²

ארבעה חודשים אחרי כן, באפריל 1953, התקיימה בחלקת הפנתאון הלוויה של המשורר נפתלי הרץ אימבר. אימבר נולד ב-1856 באזור גליציה והחל לכתוב שירה בגיל צעיר. ב-1887 הוא חיבר את שירו 'תקוותנו', שלימים שונה ל'התקווה' והיה להמנון מדינת ישראל. אימבר נפטר ב-1909 בניו יורק ונקבר בבית העלמין הר ציון, של יוצאי גליציה בלונג איילנד.¹⁰³ בתחילה, כאשר עלתה האפשרות להעלות את עצמותיו של אימבר לארץ בראשית שנות החמישים, אחד הרעיונות הראשונים היה להביאו לקבורה בבית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב, ועניין זה מלמד על מרכזיותו של בית קברות זה באותה העת.¹⁰⁴ אולם לאחר שהופנתה תשומת הלב לשירו 'השבועה', שהוא התבטא בו במפורש 'קברוני בירושלים עירי', הוחלט לקבורו בבירה, בחלקת הפנתאון בהר המנוחות.¹⁰⁵ היוזמה להעלות את עצמותיו של אימבר לארץ באה מהמשפחה ומיוליוס הבר, יהודי אמריקני ממוקירי זכרו של אימבר, שגם כתב עליו זיכרונות. בארץ הוקם ועד להעלאת העצמות, ובראשו עמד פרופ' יוסף קלוזנר. בארצות הברית שיתפה פעולה עם הוועד קבוצת ציונים ותיקים, שבראשה עמד משה מרגוליס, מזכיר המנהל לשעבר של ההסתדרות הציונית באמריקה.¹⁰⁶ אנשי הסוכנות היהודית והנהלה הציונית, שעמדו בקשר עם מרגוליס הדגישו בפניו כי הטיפול בהעברת הארון מוטלת על כתפי האמריקנים ורק לאחר שהצליחו מוקירי

100 'עצמותיו של פרופ' יהודה יועלו לארץ', הארץ, 11.6.1952, עמ' 2. בוועדה היו שר התחבורה מר דוד צבי פנקס, שר החינוך והתרבות פרופ' בן ציון דינור, הרב שמחה אסף, מר אליהו אלישר, מר דניאל אוסטר, מידידיו של יהודה, פרופ' יוסף יואל ריבלין ועורך הדין שלמה יהודה מהמשפחה.

101 'פרופ' יהודה - למנוחות בירושלים', הפקר, 12.12.1952, עמ' 8.

102 'פרופ' א. ש. יהודה הובא למנוחות', הארץ, 12.12.1952, עמ' 2.

103 על נסיבות הגעת ארונו של אימבר לקבורה בשנית ראו בר, אידאולוגיה ונוף סמלי, עמ' 79-83.

104 הנהלת ההסתדרות הציונית, המחלקה הארגונית, אל החברה קדישא הכללית, תל אביב, 19.9.1951, אצ"מ, S5/10365.

105 סיכומים של ישיבה בעניין העלאת עצמות נ. ה. אימבר ז"ל, ירושלים, 14.4.1953, שם; 'השבועה', ראו: נ"ה אימבר, כל שירי, מרדכי ניומן, תל אביב 1950, עמ' 102-103.

106 יעקב קבוקוב, נפתלי הרץ אימבר 'בעל התקווה', מכון הברמן למחקר ספרות, לוד תשנ"א, עמ' 169-170.

זכרו לגייס את מלוא הסכום להעברת הארון הוא יצא בדרכו לארץ.¹⁰⁷ ארונו של אימבר הגיע לנמל חיפה ב־16 באפריל 1953, ולאחר שחלקו לו שם כבוד אחרון הגיע הארון למושב זכרון יעקב.¹⁰⁸ משם המשיכה הלוויה לירושלים, הארון הוצב בחצר המוסדות הלאומיים, ושם ספדו לו מראשי ההנהלה הציונית, סופרים ומורים. את הממשלה ייצג רק פנחס רוזן, שר המשפטים.¹⁰⁹ בעיתוני התקופה נכתב כי אימבר נקבר ליד קברו של סמולנסקין אלא שמבדיקה אשר נעשתה בשטח נמצא שקברו של אימבר אינו סמוך לזה של סמולנסקין. סמולנסקין קבור במורדות הצפוניים של החלקה, ואילו אימבר קבור בצדה האחר, בגבול החלקה מדרום, במרחק כ־70 מטרים משם. בביקור במקום נמצא שהאזור סביב קבריהם של סמולנסקין ושל יהודה התמלא באותם ימים בקברים של חברות קדישא שונות. במילים אחרות, כבר באותו שלב נפגע רעיון הפנתאון בעקבות קבורתם של נקברים שונים סביב קבריהם של סמולנסקין ושל יהודה; אפשר לשער שקבורתו של אימבר בצדה האחר של החלקה יועדה אולי לסמן את הגבול הדרומי של הפנתאון המיועד (ראו מפה 2).

ההצעה לקבור בשטח הפנתאון עלתה פעם נוספת לקראת סוף 1953, שמונה חודשים לאחר קבורת אימבר, שאז הוחלט להעלות לארץ ולקבור בשנית את עצמותיו של הרמן (צבי) שפירא. שפירא שימש פרופסור למתמטיקה באוניברסיטת היידלברג שבגרמניה ונודע כמי שהעלה את הרעיון להקמת קק"ל ואת הרעיון להקמת אוניברסיטה יהודית בארץ ישראל. הוא נפטר בשנת 1898 ונקבר בקלן שבגרמניה.¹¹⁰ ההצעה להעלות את עצמותיו של שפירא לקבורה בישראל הגיעה מהנהלת קק"ל רק אחרי 1948, יותר מחצי מאה לאחר פטירתו של שפירא. כהכנה לקבורתו של שפירא בחלקת הפנתאון, עלו נציגי קק"ל עם מהנדס עיריית ירושלים לבדיקת מקום הקבר. המבקרים גילו ששטח הפנתאון כוסה בינתיים בקברים של חברות קדישא שונות בלי רשות העירייה. בכותרות הכתבות שעסקו בנושא בעיתוני התקופה נכתב: 'הפנתאון נעלם'.¹¹¹

בשל הממצאים הללו הוחלט בעירייה להעלות את הנושא לדיון בוועדה לעניינים דתיים של עיריית ירושלים. האדריכל קאופמן, אשר הכין את התכנית הכללית של בית העלמין ואת תכנית חלקת הפנתאון, הציג לפני חברי הוועדה את הפגיעה במתווה החלקה,

107 'גם בטכס ההלוויה בירושלים שכחו את מחבר התקווה', חרות, 24.4.1953, עמ' 1. עוד על היעדר העניין מצד הנהגת המדינה להעלאת ארונו של אימבר ראו: בר, **אידיאולוגיה ונוף סמלי**, עמ' 79-81.

108 ארונו של אימבר נותר באונייה כמעט שבוע. הוא נקבר ב־23.4.1953. העצירה בזכרון יעקב נקשרה להנחה שאימבר כתב את השיר 'תקוותנו' כאשר שהה במושבה. עוד על מסע הלוויה של אימבר בארץ והביקורת שנמתחה עליו ראו: שם, עמ' 81-83.

109 'עצמות אימבר למנוחת עולמים', דבר, 24.4.1953, עמ' 8; 'בשירת 'התקווה' נסתם הגולל על קברו של אימבר', **הצפה**, 24.4.1953, עמ' 8.

110 ד"ר ישראל קלויזנר, **קרקע ורוח: חייו ופעלו של פרופ' צ"ה שפירא**, קרן קיימת לישראל והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1966; צבי שילוני, **הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית, 1903-1914**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 2, 5-6, 396-397.

111 סופרנו בירושלים, 'נעלם הפנתאון הלאומי', חרות, 11.10.1953, עמ' 7; 'חלקת גדולי האומה ב"הר המנוחות' נפרצה', **הארץ**, 12.10.1953, עמ' 2; 'הפנתאון נעלם...', **מעריב**, 13.10.1953, עמ' 3.

הניסיון להקים אתר קבורה לגדולי הרוח של האומה

שנבעה לדעתו מכך שהחלקה עוד לא נרשמה על שם העירייה והקבורה במקום הייתה נתונה לכמה חברות קדישא, ואלה עשו במקום כבתוך שלהן. בניסיון לשמור בכל זאת על מתווה הפנתאון, הוצע להביא לאישור מועצת העיר את תכנית הפנתאון ולאסור כל קבורה בחלקה ללא רישיון מטעם העירייה. אלא שלא היה אפשר להחליט החלטה כזו בהיעדר הסדרת הבעלות של העירייה על החלקה.¹¹² בשלב הזה כבר לא היה אפשר לעשות הרבה לשיפור המצב בחלקת הפנתאון לנוכח הגידול בקבורת נפטרים שלא היו אמורים להיקבר סמוך כל כך לחלקת הפנתאון המיועדת. ארונו של שפירא הונח בחצר המוסדות הלאומיים. את המעמד כיבדו ראש העירייה יצחק קריב, נציגי המוסדות הלאומיים, נציגי קק"ל וחברים מהוועד הפועל הציוני, והוא הובא למנוחת עולמים בחלקת הפנתאון, סמוך ככל האפשר לקברו של סמולנסקין.¹¹³

קבריהם של פרץ סמולנסקין, צבי הרמן שפירא ואברהם שלום יהודה בחלקת העדה הספרדית המאוחדת. צלם: המחבר, 21.10.2025

112 סופר הבקר בירושלים, 'דיון ממצא על כריית הקברים ב"פנתאון"', עמ' 4.

113 'ארונו של פרופ' שפירא - בפנתאון', דבר, 27.12.1953, עמ' 4. בבדיקה בחלקה נמצאו שני קברים חדשים שנכרו בין קברו של סמולנסקין לקברו המיועד של שפירא.

קבורתו של שפירא באזור שיועד לחלקת הפנתאון הייתה למעשה הקבורה האחרונה באזור הפנתאון המקורי, של מי שיכלו להיחשב גדולי הרוח של האומה. מאותה עת הלכה החלקה ואיבדה את ייחודה. בשלהי 1955, לקראת הגעת ארונו של ד"ר אלכסנדר ליכט, יושב ראש ההסתדרות הציונית ביוגוסלביה וחבר הוועד הפועל הציוני לשעבר, עלתה שוב לדיון סוגיית מצב החלקה. ההנהלה הציונית, שטיפלה בהעברת הארון, פנתה לעיריית ירושלים בטענה שהחלקה המיועדת לקבורה של גדולי האומה אינה מסומנת ומגודרת לשביעות רצון וכן: 'מזמן לזמן מסיגות חברות קבורה שונות את הגבולות האלה וכי אין לע"ע [לעת עתה] כל סידור כללי מטעם השלטונות המוסמכים אשר יבטיח את שלימותה של החלקה הנ"ל ואת הגנתה נגד הסגת גבולות'.¹¹⁴ ראש העירייה גרשון אגרון ענה בתגובה שהעירייה פועלת 'לשמירת מקום זה למטרה שלשמה נועד',¹¹⁵ אלא שנראה כי לא כך התגלגלו הדברים. הבעלות על החלקה לא הוסדרה, ובעיתונים דווח על 'שלטון חאפ' בהר המנוחות, שהתבטא ב'חטיפת' שטחי קבורה ובכריית כמה מחברות קדישא קברים שלא כמוסכם או שלא בהתאם לתכניות בית העלמין בהר המנוחות ותוך כדי פגיעה בפנתאון של גדולי האומה. למקום זומנה המשטרה, וזו סימנה את השטח שהקבורה אסורה בו לכל החברות בלא רישיון מתאים מאת העירייה.¹¹⁶ ליכט נקבר בסופו של דבר סמוך לקברו של אימבר, בחלק הדרומי של החלקה.¹¹⁷ בחלק הצפוני של החלקה התרבו הקברים של חברות קדישא השונות באין מפריע. חלקת הפנתאון המקורית אשר נקברו בה סמולנסקין, יהודה ושפירא נבלעה ונעלמה, וגם החלק הדרומי, שכביכול 'נוסד' עם קבורתו של אימבר, לא קיבל 'מעמד' של פנתאון אלא הוא הוסב במשך השנים לחלקת יקירי ירושלים, וזו פעילה עד היום (ראו מפה 2).¹¹⁸

עוד חיזוק לחלק הדרומי ניתן בקבורתו של פרופ' יוסף קלוזנר במקום. בסיוור שנערך בחלקה בשלהי 1958 לקביעת מקום קבורתו של קלוזנר נמסר ששטחים נוספים מחלקת הפנתאון נלקחו ללא רשות על ידי חברות קדישא השונות. הוחלט להקים גדר בטון מסביב

114 א"ל לויטרכ, המחלקה לארגון, הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים, אל גרשון אגרון, ראש עיריית ירושלים, ירושלים, 3.11.1955, אצ"מ, SS/10365.

115 גרשון אגרון, ראש עיריית ירושלים, ירושלים, אל א"ל לויטרכ, הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים, 22.11.1955, שם.

116 'שלטון חאפ ב"הר המנוחות"', **הבקר**, 15.11.1955, עמ' 4.

117 'ארון ד"ר ליכט נטמן ב"הר המנוחות"', **דבר**, 11.11.1955, עמ' 10.

118 בשנת 1991 נקבר ראש עיריית ירושלים לשעבר מרדכי איש שלום סמוך לגרשון אגרון, במה שנראה כניסיון לייחד אזור מסוים בחלקה לקבורת ראשי העירייה שהלכו לעולמם (ראו מפה 2). למעשה משלהי שנות השישים הייתה החלקה למקום קבורה אפשרי למקבלי התואר 'יקיר העיר ירושלים', שניתן מאז 1967, לאחר מלחמת ששת הימים. בשיחה עם יצחק הנאו, מנהל אגף מבני דת בעיריית ירושלים, נמסר לי כי במחצית השנייה של שנות התשעים, בעת ששימש רענן דינור מנכ"ל עיריית ירושלים, נקבע כי הוחלט להסב את שם החלקה מחלקת הפנתאון לחלקת יקירי ירושלים, שכן שנים רבות מקבלי התואר 'יקיר ירושלים' נקברים בחלקה זו, ומנגד חלקת הפנתאון למעשה אינה קיימת. ריאיון עם יצחק הנאו, 10.11.2024.

לשטח החלקה 'כדי להציל את מה שניתן עוד להציל משטח הפנתאון הלאומי'.¹¹⁹ קלוזנר, שכזכור עמד בראש הוועדה להעלאת עצמותיו של אימבר, נקבר סמוך לקברו של אימבר.¹²⁰ עוד ציון דרך בהתגבשות חלקת הפנתאון, ובתוך כך השתכחות הרעיון של חלקת גדולי הרוח של האומה, היה בקבורתו במקום של ראש עיריית ירושלים גרשון אגרון, שנפטר בנובמבר 1959. אגרון נפטר בעת כהונתו, ואבל כבד ירד עם הסתלקותו. בעיתונים נכתב כי קברו 'נכרה בחלקה המיוחדת בה מצאו מנוחתם האחרונה פרופ' יוסף קלוזנר ופרץ סמולנסקי',¹²¹ ברם בדיקה בשטח החלקה העלתה כי אגרון לא נקבר סמוך לקלוזנר ולסמולנסקי, שכאמור לא קבורים זה ליד זה, אלא הוא נקבר מצפון-מערב לקלוזנר ומדרום-מערב לסמולנסקי, סמוך לגבולה הצפוני של החלקה, שכאמור גודרה בשלהי שנות החמישים, ולימים יוסב שמה לחלקת יקירי ירושלים (ראו מפה 2).¹²²

ניסיונות לא מעטים נעשו להסדרת הפעילות בהר המנוחות וגם בחלקת גדולי הרוח, אלא שבהיעדר פתרון משפטי ברור הלך וגדל עם השנים מספר חברות קדישא שפעלו בהר,¹²³ וההפקרות במקום הייתה רבה.¹²⁴ בשנת 1966 נערך תיקון לחוק תקציבי שירותי הדת היהודיים, וזה עיגן את סמכותו של השר לשירותי דת להתקין תקנות בנוגע לרישיונות לחברות קבורה.¹²⁵ בשנת 1967 הוענק מעמד של קבע למועצות הדתיות, ושאלת הבעלות והניהול של הר המנוחות הגיעה להכרעה ברורה לטובת משרד הדתות והמועצות הדתיות.¹²⁶ הפיקוח על חברות קדישא הורחב, והן הוכפפו למועצת בית עלמין שהקים

119 י' מאראש, מ"מ מזכיר העיר, אל ראש העיר, 30.10.1958, אע"י, מכל 1201, תיק 24/1.

120 'טכס גילוי המצבה של פרופ' קלוזנר', הצפה, 6.11.1960, עמ' 4.

121 'רבבות ליוו את גרשון אגרון למנוחתו האחרונה בירושלים', דבר, 3.11.1959, עמ' 2.

122 מרדכי איש שלום, ראש עיריית ירושלים בשנים 1959-1965, סיפר בזיכרונותיו 'מה שקרה הוא שחברות קדישא מטוימות נגסו בשטחים של הפנתאון מכל צדדיו. פשוט שדדו קרקע. הקמנו גדר, גדר יקרה. גם אותה הרסו ופרצו לשטח. אינני זוכר הרבה עניינים שגרמו לי רוגז ממש, כמו העניין הזה. לסוף גברנו עליהם. השטח סגור ומטופל. יש אדם בעירייה שאחראי על המקום. והוא מטופל ומפותח. הראשון שנקבר בחלקה זו היה גרשון אגרון, אחר כך בכור שטרט מי שהיה שר בממשלות ישראל, ואליהו ששון, אף הוא שר בממשלה'. מרדכי איש שלום, בסוד חוצבים ובוניים, אגודת שלם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 283.

123 ש' אורי, 'פרטים מוזעזעים על סדרי הקבורה בירושלים, בדו"ח רשמלי', הבקר, 15.10.1961, עמ' 3, מדווח על 12 חברות קדישא שפועלות בירושלים.

124 בסיוור שנערך במקום בקיץ 1961 דווח על ליקויים רבים, ובהם קבורה לא סדירה ועמוקה במידה מספקת, מצבות שבורות וסדוקות עקב פיצוצים לא מבוקרים לחפירת קברים שנכרו סמוך להן, קבורה בצפיפות רבה והיעדר שבילי גישה ואף 'חלקי תכריכי מגואלים בדם גלויים לעין כל'. ראו: דוח יהודה כליפא, מחלקת מהנדס העיר, 14.6.1961, אע"י, מכל 1201, תיק 24/1.

125 אריאל פינקלשטיין ואילה גולדברג, מחלקות הדת: אספקת שירותי דת על ידי הרשויות המקומיות, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2022, עמ' 15-16.

126 קצרה היריעה מלהביא כאן את השתלשלות הנסיבות הפוליטיות בכנסת שהביאו בסופו של דבר לאישור החוק שהוליד להכרעה ברורה לטובת משרד הדתות והמועצות הדתיות בנוגע לשירותי הקבורה. להרחבה ראו: אליעזר דון יחיאל, מוסדות דתיים במערכת הפוליטית: המועצות הדתיות בישראל, המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 7-9.

שר הדתות. את המועצה מינה שר הדתות לפי תקנות בדבר הקמת מועצת בתי עלמין יהודיים בירושלים שפורסמו על פי בקשת העירייה. מועצה זו קיבלה מעמד משפטי להקים, להחזיק, לנהל ולפתח בתי עלמין וכן לפקח על הסידורים הכספיים והמנהליים של חברות קדישא. המועצה הייתה גוף משפטי, והיא הייתה רשאית לרכוש ולהחזיק מקרקעין ומטלטלין ולהתקשר בחוזים ובהסכמת שר הדתות גם לקבל הלוואות. כן מינה שר הדתות הנהלה, ובה היו מיוצגים משרד הדתות, העירייה והמועצה הדתית.¹²⁷

דיון ומסקנות

הקמת מדינת ישראל הציפה מחדש את השאלות העמוקות בדבר היחסים בין מוסדות המדינה ובין מוסדות הדת: מי יהיה אחראי לשירותים הדתיים, אם ייהנו מאוטונומיה מלאה ולמי הן כפופות. אחד העקרונות המרכזיים שהנחו את קובעי המדיניות היה עקרון הסטטוס קוו, אשר נועד להימנע מהכרעות חדות שהיו עלולות לעורר עימותים פוליטיים עמוקים, אך הימנעות זו גבתה מחיר – הן ברמה המקומית, בה נותרו שאלות לא פתורות על מעמד המועצה הדתית וניהול בית הקברות, הן ברמה הסמלית־הלאומית, כאשר המדינה לא פיתחה מנגנונים ברורים להנצחת דמויות מרכזיות בתרבות ובוהות היהודית־ציונית.

במציאות זו נכשלה היוזמה להקים פנתאון ממלכתי לגדולי הרוח של האומה בהר המנוחות. אמנם נקברו בו כמה דמויות מופת – פרץ סמולנסקין, נפתלי הרץ אימבר, צבי הרמן שפירא ואחרים, אך לא נבנה מערך שיטתי שיבטיח את המשכיותו של המפעל. יתרה מזו, המציאות הארגונית, המשפטית והפוליטית סיבכה את ההחזקה באתר ואת האפשרות לקבע אותו כסמל לאומי. ארבעה גורמים מרכזיים הכשילו את הניסיון:

1. משפטי־בירוקרטי – מעמד הקרקע של החלקה לא הוסדר משפטית, חברות קדישא פעלו בשטח בלא פיקוח, ותכניות הפיתוח של עיריית ירושלים לא קיבלו מעמד מחייב. בנסיבות אלה, לא היה אפשר לקיים שליטה יעילה או לנהל את המקום לפי חזון מתוכנן.
2. פוליטי־אידאולוגי – המחלוקות החריפות בין העירייה למועצה הדתית, בין מוסדות מדינה חילוניים לגופים דתיים אורתודוקסיים, שיקפו את המאבקים הכלליים בדבר יחסי דת ומדינה במדינה הצעירה. כמה מהגופים הדתיים אף התנגדו עקרונית לרעיון הפנתאון משום שראו בו חיקוי נוצרי או 'עכו"מי'.
3. תחרות סמלית ('שוק רווי' של פנתאונים) – בית העלמין בכינרת ייצג את אתוס החלוציות של תנועת העבודה, בית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב היה כבר מעין מוזאון לאתוס הציוני־עירוני, והר הצל היה לפנתאון הפוליטי והצבאי הרשמי של המדינה. בתוך שדה סמלים זה, לא נותר מרחב מהותי לפנתאון עצמאי נוסף בהר המנוחות.

127 'התכנסה מועצת בתי העלמין בבירה', הצפה, 21.4.1967, עמ' 7.

4. מעמדם המשני של אנשי הרוח – זו אולי הסיבה העמוקה והחשובה מכולן. בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל נבנה הזיכרון הקולקטיבי סביב הדמויות שתרמו להקמת המדינה במונח הפוליטי: מנהיגי יישוב, מדינאים ואנשי צבא. לעומתם אנשי רוח, סופרים, פובליציסטים ואינטלקטואלים נותרו בשוליים של השיח הלאומי. תרומתם לעיצוב הזהות התרבותית והאידיאולוגית של היישוב והמדינה כמעט לא תורגמה להוקרה ממסדית. הפנתאון שיועד להם לא זו בלבד שלא קיבל מעמד אלא שהוא גם לא עורר הד ציבורי רחב. לא נקבעו אמות מידה, לא נבנה מנגנון מלווה, ולא הייתה מדיניות מוצהרת בנושא. במובנים רבים נראה כי החברה הישראלית של אותם ימים לא הייתה בשלה להכיר בתרומתם הסמלית של אנשי הרוח במעמד שווה לזה של אנשי המעשה והכוח.

מדוע אפוא לא צורפו אנשי הרוח לפנתאון בהר הרצל, לצד המדינאים, ראשי הציונות וחללי צה"ל? ואם אכן הייתה הכרה בחשיבות ההנצחה של אנשי הרוח, מדוע לא נמצא עבורם מקום בפנתאון הממלכתי המרכזי? ייתכן שהתשובות נעוצות בדיוק במבנה הסמלי של הזיכרון הלאומי הציוני שנבנה בעשורים הראשונים והציב את הפוליטיקה, הצבא והמדינה בראש הפירמידה, ואילו התרבות, הספרות והמחשבה נדחקו לשוליים. כישלון הקמת הפנתאון בהר המנוחות ממחיש כיצד שיקולים בירוקרטיים, סכסוכים פוליטיים ובעיקר סדרי עדיפויות תרבותיים מעצבים את מרחב הזיכרון הקולקטיבי. בהיעדר הכרה ממלכתית במעמדם של אנשי הרוח ובהיעדר החלטה מסודרת להקצות להם מקום של כבוד בזירת ההנצחה הלאומית לא הוקם הפנתאון והרעיון דעך.

אף שהניסיון ליצור פנתאון לאומי בהר המנוחות לא עלה יפה, הוסב המקום לחלקת יקירי ירושלים, ובה נקברים אישים שתרמו תרומה חשובה לבירת ישראל. אם כן, אפשר לראות בכך פשרה – אמנם אין זו חלקה לאומית ממלכתית, אך למקום יש משמעות תרבותית מקומית. ההיסטוריה של הר המנוחות משמשת עדות לא רק לכישלון מייזם הפנתאון אלא גם לשאלות עמוקות בנוגע למדרג הזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית.

על אודות המחבר

פרופ' קובי כהן-הטב הוא גאוגרף והיסטוריון של ארץ ישראל בעת החדשה. הוא מלמד במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן, ובשנים 2022-2025 היה ראש המחלקה. תחומי המחקר העיקריים שלו הם תולדות התיירות, פיתוח אתרים מקודשים, בתי קברות, תולדות הארכיונים בישראל, היחסים בין ציונות ובין הים וחופי ארץ ישראל, זיכרון והנצחה. מספריו: לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי (1917-1948), יד יצחק בן-צבי, 2006; *Tourism, Religion, and Pilgrimage in Jerusalem*, Routledge, 2015 במשותף עם פרופ' נועם שובל; המהפכה הימית: אחיזת היישוב היהודי בים ובחופי ארץ ישראל (1917-1948), יד יצחק בן צבי, 2019; קדושה בעין הסערה: הכותל המערבי בין יהדות לישראליות, 1967-2000, מאנגס, 2021 במשותף עם פרופ' דורון בר.